

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

**Н. Є. ЛЕЛЮК**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ  
з дисципліни**

# **«ФІНАНСИ»**

*(для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання  
спеціальностей 051 – Економіка, 071 – Облік і оподаткування)*

**Харків – ХНУМГ ім. О. М. Бекетова – 2017**

**Лелюк Н. Є.** Конспект лекцій з дисципліни «Фінанси» для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання спеціальностей 051 – Економіка, 071 – Облік і оподаткування) / Н. Є. Лелюк ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 120 с.

Автор канд. екон. наук, доц. Н. Є. Лелюк

Рецензент канд. екон. наук, доц. В. Ю. Світлична

*Рекомендовано кафедрою фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту,  
протокол № 1 від 30.08.2016*

© Н. Є. Лелюк, 2017

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017

## **ЗМІСТ**

### **ЗМ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФІНАНСІВ**

<b>ТЕМА 1 ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ. ФІНАНСОВІ КАТЕГОРІЇ.....</b>	<b>5</b>
1.1 Предмет фінансової науки.....	5
1.2 Специфічні ознаки фінансів, їх суспільне призначення.....	6
1.3 Фінансові ресурси.....	9
1.4 Фінансові категорії.....	10
1.5 Функції фінансів.....	12
<b>ТЕМА 2 ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ.....</b>	<b>15</b>
2.1 Генезис категорії фінансів.....	15
2.2 Еволюція фінансів.....	17
2.3 Етапи становлення і розвитку фінансів України.....	20
<b>ТЕМА 3 ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА.....</b>	<b>24</b>
3.1 Фінансова система держави, як предмет фінансового права.....	24
3.2 Фінансова політика.....	27
3.3 Фінансовий механізм.....	30
<b>ТЕМА 4 ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА.....</b>	<b>37</b>
4.1 Сутність і функції податків.....	37
4.2 Елементи системи оподаткування.....	38
4.3 Податкова система: поняття, основи побудови.....	40
4.4 Класифікація податків, її ознаки.....	41
<b>ЗМ 2 СФЕРИ ТА ЛАНКИ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ.....</b>	<b>45</b>
<b>ТЕМА 5 БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....</b>	<b>45</b>
5.1 Бюджет як економічна і правова категорія.....	45
5.2 Бюджетна система: поняття і принципи побудови.....	47
5.3 Бюджетний процес.....	49
5.4 Економічна сутність доходів і видатків бюджету.....	52
5.5 Бюджетний дефіцит.....	55

<b>ТЕМА 6 СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК.....</b>	<b>59</b>
<b>6.1 Економічна природа і сутність страхування.....</b>	<b>59</b>
<b>6.2 Основні форми страхування, їх класифікація.....</b>	<b>62</b>
<b>6.3 Прибутки і витрати страховика, фінансові результати страхових компаній.....</b>	<b>65</b>
<b>6.4 Поняття страхового ринку і його організаційна структура.....</b>	<b>66</b>
<b>6.5 Державне регулювання у сфері страхування.....</b>	<b>69</b>
<b>ТЕМА 7 ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....</b>	<b>72</b>
<b>7.1 Сутність і значення фінансового ринку в сучасних ринкових умовах.....</b>	<b>72</b>
<b>7.2 Суб'єкти фінансового ринку, їх класифікація та функції.....</b>	<b>74</b>
<b>7.3 Класифікація та характеристика основних інструментів фінансового ринку.....</b>	<b>78</b>
<b>7.4 Структура фінансового ринку.....</b>	<b>82</b>
<b>ТЕМА 8 ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....</b>	<b>86</b>
<b>8.1 Сутність фінансів господарських суб'єктів і принципи їх організації.....</b>	<b>86</b>
<b>8.2 Фінансові ресурси підприємства.....</b>	<b>91</b>
<b>8.3 Основи організації фінансів підприємств.....</b>	<b>93</b>
<b>8.4 Фінанси бюджетних установ і громадських формувань.....</b>	<b>97</b>
<b>ТЕМА 9 МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.....</b>	<b>100</b>
<b>9.1 Сутність, призначення і функції міжнародних фінансів.....</b>	<b>100</b>
<b>9.2 Фінанси міжнародних організацій як ланки міжнародних фінансів.....</b>	<b>102</b>
<b>9.3 Міжнародний фінансовий ринок.....</b>	<b>105</b>
<b>ТЕМА 10 ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ.....</b>	<b>108</b>
<b>10.1 Теоретичні основи фінансового менеджменту.....</b>	<b>108</b>
<b>10.2 Менеджмент державних фінансів.....</b>	<b>109</b>
<b>10.3 Фінансовий менеджмент підприємницьких структур.....</b>	<b>115</b>

# ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

## ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФІНАНСІВ

### ТЕМА 1 ПРЕДМЕТ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ. ФІНАНСОВІ КАТЕГОРІЇ

**Базові терміни і поняття:** предмет фінансової науки, фінанси, фінансові відносини, фінансові ресурси, об'єкт і суб'єкт фінансових відносин, необхідність існування фінансів, функції фінансів.

#### 1.1 Предмет фінансової науки

Фінансова наука відіграє важливу роль у розвитку фінансових відносин. Вона вивчає суть, роль і закономірності виникнення, функціонування та розвитку фінансів у суспільстві.

Предметом фінансової науки є сукупність грошових відносин, що складаються на різних рівнях економічної системи, між економічними суб'єктами (державою, юридичними та фізичними особами) і які пов'язані з утворенням та використанням фондів грошових ресурсів.

**Предмет фінансової науки** складає сукупність фінансових стосунків, які виникають на різних етапах розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту, різних рівнях економічної системи, між різними суб'єктами стосунків і економічною основою яких є рух вартості в її грошовій формі.

Фінансова наука досліджує формування доходів держави, суб'єктів господарювання, територіальних громад; сплату податків і зборів суб'єктами господарювання та населенням; здійснення бюджетних видатків і витрат суб'єктами господарювання та ін.

*Фінансова наука* – це система знань про фінансові явища і процеси, передумови їх виникнення, принципи та механізми функціонування, положення та висновки про їх вплив на людину, господарську діяльність та суспільство в цілому.

Метою фінансової науки є виявлення закономірностей у сфері фінансів, теоретичне відтворення фінансових зв'язків та відносин, що сформувалися в суспільстві.

Суб'єктами фінансової науки є наукові та науково-педагогічні працівники, наукові установи та організації, вищі навчальні заклади, громадські організації у сфері фінансової наукової діяльності та ін.

В Україні фінансові наукові дослідження здійснюють наукові підрозділи Національної академії наук України, Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, науково-дослідні установи і підрозділи міністерств, відомств, вищих навчальних закладів.

Особливого розвитку фінансова наука досягла в умовах ринкової економіки, оскільки з'явилися можливості досліджувати фінансові явища у різних сферах фінансової системи, таких як фінансовий ринок, фінанси суб'єктів господарювання, фінанси домогосподарств.

Фінанси, як і будь-яке інше явище, можуть розглядатися на різних рівнях узагальнення і деталізації. Відповідно до цього виділяють:

- історико-теоретичні фінансові науки (історія фінансів, теорія фінансів);
- дослідження окремих сфер і ланок фінансових відносин (бюджетна система, податкова система, фінанси підприємств, фінансовий ринок, місцеві фінанси, міжнародні фінанси та ін.);
- управлінські фінансові науки (фінансовий менеджмент, бюджетний менеджмент, страховий менеджмент та ін.).

Фінансова наука зможе успішно розвиватися тільки при використанні певних методів пізнання фінансових явищ, серед яких варто виділити методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу, теорії ймовірностей та математичної статистики.

Треба відзначити, що розвиток фінансової науки в сучасній Україні тісно пов'язаний з її інтеграцією в світову економічну, зокрема фінансову, науку та потребує перейняття та застосування світового **досвіду наукових фінансових досліджень**.

## 1.2 Специфічні ознаки фінансів, їх суспільне призначення

**Фінанси** — продукт наявності держави і товарно-грошових відносин.

Фінанси виникли в умовах регулярного товарно-грошового обігу у зв'язку з розвитком держави і потреби у фінансових ресурсах.

Оскільки виникнення фінансів пов'язано, по-перше, наявністю товарного виробництва і з розвитком товарно-грошових відносин і, по-друге, з виникненням та посиленням ролі держави, розширенням її функцій, то *причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, які забезпечують їх діяльність*.

За сутністю фінанси є об'єктивною економічною категорією. Вони відображають сукупність економічних відносин, пов'язану із розподілом та перерозподілом ВВП, а в окремих випадках й національного багатства країни з метою формування фінансових ресурсів та створення фондів грошових коштів і їхнього використання для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

З огляду на багатоплановість прояву фінансових відносин існують різні підходи до визначення економічної суті поняття «фінанси».

Вихідним положенням для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що **фінанси** – це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язане з об'єктивною необхідністю розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту і національного доходу. У процесі розподілу формуються та використовуються грошові фонди, призначені для задоволення суспільних інтересів та потреб.

Але система суспільних інтересів і потреб досить різноманітна й охоплює загальнодержавні, галузеві, відомчі, корпоративні, колективні, групові,

регіональні, місцеві й особисті інтереси. До цього переліку слід додати ще міжнародні та міждержавні. Зважаючи на обмеженість фінансових ресурсів і на протистояння інтересів один одному, доволі складно досягти оптимального співвідношення в їх задоволенні у процесі вартісного розподілу. Задоволення інтересів одних за рахунок ущемлення інших загрожує суспільству негативними наслідками, пов'язаними з суто етичними міркуваннями, соціальним невдоволенням, економічними негараздами і навіть політичними потрясіннями. Тому як на макро-, так і на мікрорівнях слід якнайбільше уваги приділяти мотивації нарощування обсягів виробництва і реалізації продукції, робіт та послуг, обсягів фінансових ресурсів, а в ширшому розумінні – валового внутрішнього продукту та національного доходу держави, що може бути забезпечено через розвиток національного підприємництва, створення нових підприємств, розв'язання платіжної кризи, збільшення кількості робочих місць та збільшення доходів і купівельної спроможності населення.

У сучасній економічній і фінансовій літературі *фінанси визначають як систему економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання і держави і використання їх для розширеного відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб.*

Оскільки використання фінансових ресурсів відбувається в основному через фонди цільового призначення, існує також *визначення фінансів як економічної категорії, що відображає створення, розподіл і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення потреб господарської діяльності, надання різноманітних послуг населенню з боку держави, забезпечення виконання державою її функцій. Або фінанси трактуються як економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів з метою виконання функцій і завдань держави і забезпечення умов розширеного відтворення.* Під централізованими фінансами розуміють економічні відносини, пов'язані з формуванням і використанням фондів грошових коштів держави, що акумулюються в державній бюджетній системі і урядових позабюджетних фондах, під децентралізованими фінансами – грошові відносини, що опосередковують кругообіг грошових фондів підприємств. Отже, як впливає з наведених визначень, фінансовими будуть ті грошові відносини, що опосередковують відносини розподілу і перерозподілу вартості ВВП.

За змістом фінанси відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів – формування і використання фондів грошових коштів. Грошові фонди є матеріальним змістом фінансів і вони є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від усіх інших економічних категорій.

*Фінансам притаманні певні особливості, які притаманні фінансам, зокрема:*

**1) фінанси – грошова категорія**, адже вони завжди мають грошову форму вираження. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими:

**2) фінанси – розподільна категорія**, оскільки саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту:

**3) фінанси – ресурсотворююча категорія**, тому що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

У фінансовій науці виділяють такі основні ознаки, характерні для фондів грошових коштів:

- наявність грошових фондів у суб'єктів розподільних відносин, які здійснюють свою діяльність в умовах суспільної власності (формування фондів грошових коштів для індивідуального споживання неможливе);

- законодавче та нормативно-правове забезпечення процесів формування і використання грошових фондів;

- односторонній рух грошових коштів у процесі формування і використання грошових фондів (немає еквівалентного обміну);

- цільовий характер коштів кожного грошового фонду;

- динамічність кожного фонду (кошти грошових фондів не нагромаджуються, а використовуються у міру надходження);

- мобільність (кошти грошових фондів використовуються насамперед на найнеобхідніші потреби);

- можливість поступової мобілізації та використання одних і тих самих коштів одним грошовим фондом декілька разів, або декількома грошовими фондами у процесі кругообігу цих коштів.

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту передбачає різноманітність грошових стосунків, зокрема:

- внутрішньогосподарські стосунки між окремими підрозділами суб'єктів господарювання;

- міжгосподарські стосунки між різними суб'єктами господарювання;

- внутрігалузові стосунки між суб'єктами господарювання окремих галузей і галузевими органами управління;

- між суб'єктами господарювання і робітниками;

- між суб'єктами господарювання і акціонерами, учасниками, співвласниками і іншими фізичними особами;

- між суб'єктами господарювання і державою;

- між суб'єктами господарювання і фінансово-кредитними установами;



- між суб'єктами господарювання і їх об'єднаннями;
- міжгалузеві стосунки;
- між територіальні стосунки;
- стосунки між державою і населенням;
- стосунки між державою, галузевими органами управління і органами місцевої самоврядуності;
- стосунки між державою і іншими державами, міждержавними об'єднаннями, міжнародними організаціями, іноземними юридичними і фізичними особами.

Сукупність цих грошових стосунків складає зміст фінансів як об'єктивній економічній категорії.

### 1.3 Фінансові ресурси

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають **фінансові ресурси**.

*Фінансові ресурси* – це грошові фонди, що перебувають в розпорядженні держави, господарських суб'єктів і населення, утворені в процесі розподілу вартості ВВП у грошовій формі й призначені для забезпечення відтворювального процесу й задоволення загальнодержавних потреб.

В процесі розподілу валового внутрішнього продукту у держави, підприємств, організацій формуються доходи і грошові нагромадження, які є основою фінансових ресурсів.

Джерелом утворення фінансових ресурсів є вироблений валовий внутрішній продукт. Із трансформацією вартості ВВП у відповідні фонди фінансових ресурсів починається вплив фінансів на процес розширеного відтворення, і вони починають діяти як складова частина економічного механізму.

Фінансові ресурси держави охоплюють ресурси всіх секторів економіки: державного, підприємницького, а також приватного сектора.

В розпорядженні держави знаходяться ресурси бюджетної системи, централізованих і окремих децентралізованих фондів грошових коштів, а також державних фінансових інституцій (Національного банку, державних кредитних установ тощо).

Джерела формування фінансових ресурсів держави:

- 1) національний дохід;
- 2) амортизація;
- 3) відрахування підприємств у централізовані фонди державного соціального страхування, інші позабюджетні фонди;
- 4) національне багатство, яке залучене в господарський оборот (продаж золотого запасу країни, енергоносіїв тощо);
- 5) надходження від зовнішньоекономічної діяльності держави, а також поступлення від продажу державних цінних паперів;

6) поступлення від населення у вигляді сплати податків, проведення лотерей, доходи від надання позик;

7) кредитні ресурси національного банку як державний грошовий резерв, закріплений за національним банком у вигляді статутного, резервного та інших фондів.

Основні напрями використання фінансових ресурсів, які знаходяться у розпорядженні держави:

- розвиток народного господарства, його структурна перебудова;
- фінансування закладів соціальної сфери;
- соціальний захист населення;
- охорона навколишнього середовища;
- управління;
- оборона країни;
- створення матеріальних та фінансових резервів тощо.

Джерелами фінансових ресурсів підприємств є статутний капітал, прибуток, амортизаційний фонд, резервний капітал, кредити й позики, кредиторська заборгованість та ін. Таким чином, фінансові ресурси підприємств поділяють на власні й залучені.

Напрями використання фінансових ресурсів підприємств є:

- розширене відтворення і розвиток підприємств;
- вирішення соціальних проблем;
- матеріальне стимулювання;
- створення фінансових резервів;
- задоволення інших потреб.

Одним із елементів фінансових ресурсів є фінансові резерви, які являють собою грошові кошти, що свідомо відволікаються з господарського обороту і призначені для використання у випадках збоїв у процесах суспільного відтворення.

Актуальним питанням вдосконалення фінансових відносин є питання про встановлення раціонального співвідношення між централізованими і децентралізованими фінансовими ресурсами. Високий рівень централізації податків та інших обов'язкових платежів призводить до зростання фінансових ресурсів державного сектора і, відповідно, зменшення фінансових ресурсів підприємств, що негативно відображається на результатах їх діяльності.

#### **1.4 Фінансові категорії**

Понятійний апарат фінансової науки охоплює загальноекономічні та **фінансові категорії**, використання яких досягається більш глибоке розкриття сутності фінансів, їх специфіки і особливостей функціонування.

***Фінансові категорії** – це інструменти, за допомогою яких створюються, розподіляються та використовуються фонди грошових ресурсів для зростання суспільного добробуту.*

Необхідно відзначити, що фінанси тісно взаємодіють з іншими економічними категоріями, які стосуються до процесів створення, розподілу і використання ВВП, в той же час, між ними існує низка відмінностей. Основними з таких категорій є гроші, ціна, заробітна плата, кредит.

**Фінанси і гроші.** Фінанси характеризують економічні відносини та мають грошову форму вираження, в той же час, відрізняються від категорії грошей як за змістом, так і за функціями. Гроші стають фінансовими ресурсами лише за умови акумуляції їх у відповідних фондах. Гроші, як загальний еквівалент обміну, виконують функції міри вартості, засобу обігу, засобу платежу, засобу нагромадження, світових грошей. Фінанси виконують розподільчу та контрольну функції.

**Фінанси і ціна.** Через ціни, як і через фінанси, здійснюється розподіл вартості створеного валового внутрішнього продукту між економічними суб'єктами при його реалізації (тобто на стадії обміну в процесі суспільного відтворення). Через фінанси держава може впливати на ці чинники формування цін. Наприклад, на ціни може вплинути зміна ставки податку на додану вартість, акцизного податку. Ціни можуть регулюватися державою шляхом надання дотацій виробникам.

**Фінанси і заробітна плата.** Фінанси та заробітна плата перебувають у постійній взаємодії. Так, держава регулює заробітну плату за допомогою податків та внесків. Водночас держава за кошт централізованих фондів грошових ресурсів здійснює виплату заробітної плати працівникам невиробничої сфери. Крім того, може стимулювати розвиток окремих видів діяльності, надаючи субсидії, субвенції та інші форми фінансових дотацій, створюючи в цих галузях робочі місця та надаючи їм кошти для виплати зарплати працівникам.

**Фінанси і кредит.** В процесі перерозподілу вартості у суспільстві через фінанси в більшості відбувається односторонній рух коштів. Кредитні ж відносини виражають рух вартості від кредитора до позичальника і навпаки, притому очікується повернення основної суми боргу та відсотків. Взаємозв'язок фінансів і кредиту виражається у тому, що вільні фінансові ресурси населення і суб'єктів господарювання зберігаються на рахунках в банках, що дозволяє використовувати їх як кредитні ресурси.

Фінансові категорії мають *історичний характер* та пов'язані з тими чи іншими етапами розвитку суспільства. З появою держави з'явилися такі фінансові категорії як податки і державний кредит. В процесі подальшого розвитку держави і товарно-грошових відносин сформувалися групи складніших категорій – державні доходи і державні видатки, які, у свою чергу, утворюють категорію державного бюджету.

До фінансових категорій відносяться: податки, державний кредит, державні доходи, державні витрати, бюджет. Вони відображують стійкі

причинно-наслідкові зв'язки і залежності, які складають зміст об'єктивних економічних законів.

Податки являють собою обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб до бюджету. Податок – це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частки вартості валового внутрішнього продукту (ВВП) на суспільні потреби, без задоволення яких сучасне суспільство існувати не може.

Державний кредит – грошові стосунки, які виникають в державі з юридичними і фізичними особами у зв'язку з мобілізацією тимчасово вільних грошових коштів в розпорядження органів державної влади, які призначені для фінансування державних витрат; форма вторинного перерозподілу валового внутрішнього продукту. Державний кредит має термін повернення і ціну у формі відсотків. Бувають внутрішніми і зовнішніми.

З розвитком держави і товарно-грошового господарства формувались групи складніших категорій – державні доходи і державні видатки, які, у свою чергу, утворюють категорію державного бюджету

Бюджет – економічні стосунки, які виникають в державі з юридичними і фізичними особами у зв'язку з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування і використання бюджетного фонду призначеного для виконання державою покладених на неї функцій.

Доходи Державного бюджету України – фінансові стосунки, які складаються в державі в процесі формування бюджетного фонду фінансових ресурсів.

Державні витрати – це фінансові стосунки які обумовлені використанням централізованих і децентралізованих доходів держави і направлені на задоволення спільних потреб держави.

Система фінансових категорій характеризується чіткою ієрархічністю і супідрядністю елементів, що забезпечує її цілісність. При цьому поява нових фінансових категорій, зокрема, таких як фінанси підприємств, фінансовий ринок, страхування тощо, їх функціонування і еволюція обумовлені розвитком усієї системи фінансових категорій.

### 1.5 Функції фінансів

Прояв сутності фінансів у реальній практичній діяльності розглядається через характеристики *функцій*, що притаманні даній категорії.

Вивчаючи функції фінансів, необхідно усвідомити, що функції завжди похідні від сутності, яку вони виражають, і показують як, у який спосіб реалізується суспільне призначення даної економічної категорії. Оскільки *специфічне суспільне призначення фінансів – забезпечити розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту, вираженої у грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання і напрямками цільового використання, сутність фінансів проявляється насамперед через розподільну функцію*. Фінанси за допомогою розподільної функції обслуговують різні етапи

розподілу (первинний розподіл і перерозподіл вартості ВВП), різні сфери суспільного життя – сферу матеріального виробництва, сферу обміну і споживання.

**Об'єктами дії розподільної функції** фінансів є вартість валового внутрішнього продукту, а також частина національного багатства, яка набуває грошової форми.

**Суб'єктами** при фінансовому методі розподілу ВВП є юридичні й фізичні особи, в розпорядженні яких формуються фінансові ресурси, а також держава.

Розподільна функція фінансів реалізується у процесі первинного розподілу і перерозподілу вартості ВВП. **Первинний розподіл** – це розподіл доданої вартості й формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цій стадії є: у фізичних осіб – заробітна плата, в юридичних осіб – прибуток, у держави – прибуток державного сектора, надходження від державних послуг, ресурсів, угод, а також непрямі податки.

**Перерозподіл** полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, регіональні, відомчі й корпоративні. Загальнодержавні включають державний бюджет і фонди цільового призначення, **регіональні** – місцеві бюджети і позабюджетні фонди органів місцевого самоврядування. **Відомчі** – це фонди, що створюють міністерства і відомства. Корпоративні фонди передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних об'єднань.

*Провідну роль у перерозподільному процесі відіграє держава.* У процесі перерозподілу на загальнодержавному рівні можна виділити окремі стадії перерозподілу. Спочатку відбувається мобілізація і формування загальнодержавних фондів (державного бюджету і цільових загальнодержавних позабюджетних фондів), потім стадія використання цих фондів – направлення коштів на розвиток пріоритетних галузей народного господарства, соціально-культурні заходи, управління, оборону, виплату пенсій тощо. Звідси виникають відносини вторинного перерозподілу.

Кінцевим результатом перерозподільного циклу є те, що одна частина перерозподілених грошових ресурсів через механізм бюджетного фінансування знову переходить у сферу матеріального виробництва, щоб почати новий цикл первинного розподілу з наступним перерозподілом, інша частина перерозподілених грошових ресурсів переходить у сферу споживання (освіта, охорона здоров'я, культура, оборона, держуправління тощо).

Поряд з розподільною фінанси виконують **контрольну функцію**, яка виявляється в контролі за розподілом ВВП по відповідних фондах і витрачанням їх за цільовим призначенням, а також сприяти найбільш раціональному використанню централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів з метою підвищення ефективності суспільного виробництва.

Оснoву контрольної функції фінансів становить рух фінансових ресурсів, який відбувається у фондoвій і нефондoвій формах. Завдяки контрольній функції фінансів суспільство контролює повноту і своєчасність забезпечення фінансовими ресурсами різних суб'єктів господарювання, включаючи державу, економне й ефективне використання коштів. Головною контрольною пропорцією є пропорції між фондами нагромадження і споживання.

Контрольна функція діє не ізольовано, вона тісно пов'язана з розподільною. У практичній діяльності контрольна функція проявляється у фінансовому контролі.

Завдання фінансового контролю – перевірка точного дотримання законодавства по фінансових питаннях, своєчасності і повноти виконання фінансових зобов'язань перед бюджетною системою, податковою службою, банками, а також перевірка виконання взаємних зобов'язань підприємств і організацій по розрахунках і платежах.

Об'єктом контрольної функції фінансів є фінансові показники діяльності підприємств, організацій, установ.

*Формою реалізації контрольної функції фінансів є фінансовий контроль, який здійснюється особливими контролюючими органами.*

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, розрізняють:

- загальнодержавний;
- відомчий;
- внутрішньогосподарський;
- суспільний;
- незалежний (аудиторський) фінансовий контроль.

*Загальнодержавний фінансовий контроль здійснюють:*

- законодавчий орган влади – Верховна Рада;
- міністерства і відомства;
- фінансові, податкові, кредитні установи;
- відділи місцевих органів влади.

Найважливішою функцією законодавчих органів є контроль за станом фінансів, за витрачанням державних коштів. Контролю підлягають об'єкти незалежно від їх відомчої підлеглості.

Відомчий фінансовий контроль здійснюють фінансові інспекції міністерств, відомств. Ці органи проводять перевірки фінансово-господарської діяльності підвідомчих підприємств, установ.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль здійснюють фінансові служби підприємств (бухгалтеріями, фінансовими відділами). До їх функцій входить перевірка виробничої і фінансової діяльності самого підприємства, а також його структурних підрозділів.

Суспільний фінансовий контроль виконують окремі суспільні організації та фізичні особи на добровільних засадах.

Незалежний фінансовий контроль здійснюють аудиторські фірми і служби.

Деякі економісти стверджують, що фінансам притаманні й інші функції: оперативна, регулююча, стимулююча, перерозподільна, відтворювальна, формування грошових фондів, використання грошових фондів, стабілізаційна функція, а також виробнича.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. Розкрийте соціально-економічну сутність фінансів.
2. Дайте визначення терміна «фінанси».
3. Що є предметом фінансової науки?
4. Назвіть характерні особливості фінансів.
5. Назвіть суб'єкти фінансових відносин.
6. Назвіть основні фінансові категорії. Дайте їм визначення.
7. Назвіть функції фінансів.
8. Розкрийте сутність та принцип здійснення розподільчої функції фінансів.
9. Як реалізується контрольна функція фінансів?
10. Охарактеризуйте прояви контрольної функції фінансів.

## **ТЕМА 2 ГЕНЕЗИС І ЕВОЛЮЦІЯ ФІНАНСІВ**

***Базові терміни і поняття:** фінанси, економічні відносини, об'єкти і суб'єкти розподілу, податок, данина, домени і регалії, фіск і скарб, бюджет, державні доходи, державні видатки, спеціальні фонди, державний кредит.*

### **2.1 Генезис категорії фінансів**

За метою пізнання суспільних явищ і правильного розуміння їх сутності потрібно звернутися до генезису – моменту зародження і подальшого процесу розвитку, який зумовив певний стан, вид, вияв того чи іншого явища.

Історичному розвитку фінансів присвячено багато праць вітчизняних і зарубіжних учених. При цьому як у сучасній літературі, так і у роботах учених стародавніх часів, питання розвитку фінансів розглядаються переважно в описовому аспекті. У такому разі генезис фінансів нас цікавить за тих умов, коли можна сформулювати закономірності розвитку певної категорії, встановити відому спільність в їх змісті та суттєві відмінності між закономірностями розвитку в різних суспільно економічних формаціях.

Слід зазначити важливі методологічні аспекти дослідження будь-яких суспільних явищ, у тому числі фінансів, а саме :

- потреба історичного підходу під час вивчення явищ,
- відображення при цьому часового зв'язку , відомої «спадкоємності» у змісті того чи іншого явища;
- «етапність» розвиток явища, що впливає на зміст останнього.

*Фінанси* – історична категорія, зміст якого суттєво змінюється, якщо змінювати загальні умови суспільного устрою. Термін «фінанси» походить від лат. *finis*, тобто кінець, фініш. Це поняття використовувалося у грошових відносинах, що виникали між державою ( в особі монарха, судді та інших представників влади) та населення, і трактувалося як завершення грошового платежу. Після закінчення грошового розрахунку особа, яка сплатила внесок на користь представника державної влади, отримувала документ - *fine*. Назва такого документа і була підставою виникнення терміна *financia*.

Термін *financia* виник у XII – XIII ст. у торгових містах Італії, що а перекладі з лат. означав «фініш, кінець грошового платежу» , при цьому термін уже означав будь – який грошових коштів.

Ще до виникнення поняття «фінанси» людство вже мало гроші, товарно-грошові відносини, розвиток яких відповідав особливостям державного устрою, але тільки в Середньовіччі виникли ці явище і термін, що пояснюється формуванням певних історичних передумов.

*Перша передумова.* У Середньовіччі в Центральній Європі у результаті перших буржуазних революцій ще зберігалися монархічні режими, але влада монархів була значно обмеженою і, головне – голову держави ( монарха) позбавили права керувати казино. Виник загальнодержавний фонд грошових коштів – бюджет, який монарх не міг особисто розпоряджатися.

*Друга передумова.* Формування та використання бюджету мало системній характер, тобто виникли законодавчо закріплені системи державних доходів та витрат із визначеними складом і структурою( особливістю бюджету було те, що основні групи витратної частини бюджету майже не змінювалися протягом багатьох століть).

*Третя передумова.* Податки у грошовій формі набули переважно характеру, тоді як доходи держави формувалися здебільшого за рахунок натуральних податей і трудових повинностей. Отже, тільки на цьому етапі розвитку державності та грошових відносин можливим був розподіл створеного продукту у вартісному вираженні.

Історичному аналізу будь – якого явища має перебувати виділення певних його характеристик. Тому варто звернути увагу на характерні ознаки категорії «фінанси», що дають змогу зробити предметнішим її генезис.

Досить часто в повсякденному житті фінанси ототожнюють з грошима, але це дві різні економічні категорії з різним суспільним призначенням. Гроші – категорія, що виникла на початковому етапі розвитку людства як товар і відіграє роль загального еквівалента, визначає витрати праці виробників.

Фінанси виникли з появою держави, для існування якої були потрібні певні ресурси – спочатку у вигляді натуральних податей і трудових повинностей, а потім - у грошовій формі. Тому фінанси – це завжди грошові відносини, а



грошовий характер фінансових відносин є першою ознакою фінансів як специфічної вартісної категорії.

Із виникненням держави розвитком торгово-грошових відносин у суспільстві з'являється об'єктивна потреба формування системи перерозподільних грошових відносин, якими є фінанси.

Отже, *фінанси* – грошові відносини, одним із суб'єктів яких є держава, причому гроші відіграють роль матеріальної основи існування і функціонування фінансів. Фінанси можуть бути тільки за наявності держави. Це друга ознака такої специфічної вартісної категорії.

З усієї сукупності грошових відносин фінанси відрізняються ще за однією властивістю – для них характерний рух грошових коштів, що не виходить за межі розподільного процесу слід зазначити, що такий рух є не еквівалентним, за винятком придбання цінних паперів, імітованих державою. Тобто відбувається розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту за цільовим призначенням із суб'єктом господарювання, при цьому кожний одержує свою частину виробленого продукту. Цей рух набуває особливої форми фінансових ресурсів, ще є матеріальними носіями фінансових відносин.

## **2.2 Еволюція фінансів**

Розглядаючи генезис фінансів, виділяють основні етапи їх розвитку, тобто *еволюцію*. З'ясуємо детальніше еволюцію форм фінансів та їх характерні ознаки у взаємозв'язку із суспільно – історичними формаціями.

Перший етап еволюційного розвитку фінансів – це нерозвинена форма; вона характеризується невиробничим характером фінансів, тобто основна частина грошових коштів витрачалась на військові цілі та майже не впливала на економіку.

В умовах панування натуральних у найрозвинутіших державах гроші не виконували всіх функцій. Відповідно й фінанси, як система грошових відносин, не мали загального характеру.

Спираючись на історичні довідки про господарчий устрій первісного суспільства, можна припустити, що за відсутності постійного державного апарату не було і системи формування доходів та витрат такої держави. У міру формування державного апарату і поширення його функцій, особливо у міру формування постійних військ, здійснення фортифікаційного і дорожнього будівництва, збільшується й роль фінансів.

Основними джерелами доходів рабовласницьких держав були контрибуції, військова здобич, натуральні податки й особисті повинності. Можливо, у конкретній державі в конкретний час деякі групи населення і платили грошовий податок, але загалом для рабовласницької формації грошовий податок мав лише випадковий характер грошові податки не могли панувати у період феодалізму з натуральною формою ведення господарства.

Тільки на етапі розпаду цього суспільства, особливо після другого великого суспільного розподілу праці, виникають товарно-грошові відносини з надзвичайно вузькою сферою застосування.

Властивістю другого етапу еволюції фінансів була саме вузькість, адже фінансові системи складаються з однієї ланки – бюджетної – і кількість фінансових відносин обмежувалася. Більшість цих відносин пов'язувалася із формуванням і використанням бюджету.

З розподілом праці й виникненням товарного обміну з'явилася майнова нерівність, виникли антагоністичні класи. Була потрібна сила, здатна захистити власність, припинити відкриту ворожнечу між класами. Нею стала держава, що змінила родову общину. З метою забезпечення матеріальної основи функціонування державного апарату необхідні гроші, які можна взяти зі сфери матеріального виробництва. Отже, з виникненням держави в суспільстві з'явилися об'єктивна потреба у формуванні системи пере розподільчих відносин ( розподіл уже розподіленого), котра з розвитком товарно-грошових відносин набуває грошової, а потім і фінансової форми.

Враховуючи той факт, що сфера фінансових відносин безпосередньо залежить від ступеня розвитку та значення товарно-грошових відносин у суспільстві, можна сформувати певні закономірності історичного розвитку фінансових відносин у рабовласницькому та феодальному суспільствах:

- з усієї сукупності відносин, виражених фінансами, розвиток головним чином одержали податки, збори, позики;
- фінанси стали органічно пов'язаними з доходами і витратами держави, зайняли підлегле місце щодо цих категорій;
- фінанси тісно пов'язані з правовою діяльністю держави, підпорядкованої інтересам панівного класу;
- фінанси почали виражати приватноправовий принцип діяльності держави;
- податки, збори, позики, а також грошові витрати держави мали вкрай нерегульований характер – вони, як правило, не контролювалися представницькими органами влади;
- витрати мали, переважно, непродуктивний характер.

Розвиток грошових відносин разом із податями і трудовими повинностями відіграв істотну роль у розпаді рабовласницького і феодального способів виробництва.

Оскільки третій етап формування із розвитком державності й подальшим розвитком товарно-грошових відносин, - виникла потреба у нових загально державних фондах грошових коштів та відповідно нових групах грошових відносин, пов'язаних із формуванням і використанням цих фондів.

У період первинного накопичення капіталу фінанси набувають якісно нових закономірностей, порівняно з феодалізмом:

- це вже система грошових відносин, яку контролюють представницькі органи влади;
- відбувається розподіл доходів і витрат держави й особистих доходів та витрат монархів;
- відносини, пов'язані з формуванням доходів держави та їх використанням, стають вартісними відносинами;
- в умовах усунення держави від підприємницької діяльності всі її витрати мають практично непродуктивний характер;
- вирішальними методами формування доходів держави вважаються податки й позики;
- збільшується значення державного кредиту.

Для ХХ ст. характерні розвиток продуктивних сил, створення монополістичних об'єднань, розширення функцій капіталістичних держав( період розвинутого капіталізму).

Держава не тільки забезпечує обороноздатність країни охорону приватної власності на засоби виробництва, свободу підприємництва і правопорядок, але й бере участь у процесі виробництва, розподілу і використання суспільного продукту. У цей період різко зростають державні витрати, значною мірою зумовлені витрати на мілітаризацію; історично збільшується частка й абсолютні суми витрат на соціальні цілі( освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення), помітно розвиваються витрати держави на економіку; з'явилися нові державні витрати, зокрема, на охорону навколишнього середовища, подолання економічної відсталості окремих регіонів, надання субсидій і кредитів країнам, що розвиваються, тощо.

Після другої світової війни значний розвиток одержали місцеві фінанси, позабюджетні спеціальні урядові фонди, фінанси державних підприємств.

Важливою сферою фінансових відносин виступають фінанси корпорацій, еволюційний розвиток яких призвів до того, що питання фінансового менеджменту набувають важливого значення.

Якщо в докапіталістичних формаціях кредит мав характер операцій розділу держави з лихварями, то в капіталістичних - банківський і комерційний. Кредитні ресурси надаються позичальникам на певний термін на умовах поворотності та платності, фінансові - безкоштовно і без повернення. Функціонування фінансів сприяє створенню і збільшенню обсягів кредитних ресурсів функціонування кредиту у свою чергу дає змогу формувати фінансові ресурси розпорядження суб'єктів господарювання і держави зокрема через фінансовий ринок.

На сьогодні по всьому не залежно від політичного й економічного устроїв держави, фінанси перебувають на новій стадії розвитку( четвертому етапі). Це зумовлено розширенням структури фінансової системи, високим ступенем їх впливом на економіку різноманітністю фінансових відносин. На цій стадії

фінанси є одним з найважливіших знарядь не прямого впливу на відносини суспільного відтворення матеріальних благ, робочої сили та виробничих відносин. Фінансам у розвинутій формі властиві такі закономірності:

- вони є одним із найважливіших знарядь не прямої дії на відносини суспільного відтворення: відтворення матеріальних благ робочої сили і виробничих відносин;
- більше частка національного доходу перерозподіляється через державний бюджет;
- збільшується частина державного бюджету, спрямована на соціальний розвиток держави;
- збільшується стимулювальна функція податків у сфері розвитку матеріального виробництва.

### 2.3 Етапи становлення і розвитку фінансів України

Історичний огляд еволюції фінансів України доводить, що її фінансова система пройшла тривалий шлях становлення і розвитку, упродовж якого формувались її структура, функції та засадничі положення.

Перші ознаки фінансових відносин з'явилися в Україні за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX-XIII ст.). Основними потребами слов'янських політичних союзів були утримання князя, військові заходи, державне управління, судочинство, підтримка дипломатичних зв'язків та ін. Задоволення цих потреб здійснювалося переважно за рахунок особистих повинностей і натуральних зборів. Князь жив переважно на доходи від власного господарства, важливими складовими якого були мисливство, рибальство, торгівля, скотарство та землеробство і до якого належала ціла система повинностей навколишнього населення (ставити княжий двір, годувати княжих коней, косити княжі луки, обробляти княжі поля тощо).

Головним джерелом доходів князівської скарбниці були примусові побори, найдавнішою формою яких була **данина** — військова контрибуція, що сплачувалася підкореними племенами. Згодом вона набула значення родового поняття, до складу якого входили всі обов'язкові платежі населення на користь князя. Ними були натуральні збори, які князь збирав (**полюддя**) або які доставлялися йому самим населенням (**повози**). До них додавалися **добровільні дарунки населення** — дари, поклони, почесь. Невдовзі ці збори набувають, повністю або частково, грошової форми. Поряд з цим, князівська скарбниця поповнювалась за рахунок надходжень від торгівлі (одна із найбільш надійних і безперебійних статей князівських доходів), доходів від органів судочинства, доходів від надання позик тощо.

Важливу роль у слов'янському державному житті відіграла **татарська данина**, яка спочатку виникла як наслідок підкорення переможцю, а згодом привчила населення до сплати прямого податку та призвела до виникнення

поняття *тягла*, як податного обов'язку населення. З часом збір татарської данини перейшов у руки московського князя. Нічого не змінилось і після знищення татарського ярма: населення продовжувало платити данину, але тепер, надійшовши до великокнязівської казни, вона там і залишалась.

Отже, Київська Русь мала доволі розгалужену систему поповнення державної казни, яка відображала існуючий соціально-економічний уклад. Однак фіскальні операції здійснювались хаотично, непланово та без відображення результатів, що врешті-решт призвело до зменшення доходів княжої казни, а згодом до занепаду держави.

Без розвиненої економіки і міцного державного управління Київська Русь та Галицько-Волинське князівство стали підвладні сильнішим державам - Польщі та Литві. **Період** Польсько-Литовської доби (XIV-XVI ст.) характеризувався поступовим втрачанням атрибутів української державності (мови, традицій, державної символіки) та національних особливостей законодавчої, судової і податкової систем. Упродовж другої половини XVI-XVII ст. фінансово-податкова система України зазнала істотних змін. У Литовському князівстві основним податком вважалась сербщина, у Польському королівстві — десятина на користь церкви та стація (натуральна повинність на утримання війська). Отже, разом із втратою державності у середині XIV ст. фінансову систему України та її складові визначали та регламентували іноземні країни (Польща, Литва, Угорщина, Молдавія).

Відновлення державності та фінансового устрою України відбулося під час Козацької доби (XV-XVII ст.). Запорізька Січ мала чіткий адміністративний устрій, завершену систему надходжень та витрачання коштів скарбу.

У 1563 р., за часів гетьманування Б. Хмельницького, було організовано державну скарбницю, вперше запроваджено податкову систему. Основними джерелами доходів Запорізької Січі були військова здобич, кошові регалії і домени, королівські та царські субсидії, мито, торговельний, подимний, мостовий та інші збори, орендна плата тощо.

Основне податкове навантаження було покладено на нижчі верстви населення, тоді як доходи української шляхти, козацької старшини та православного духовництва не оподатковувались. Організатором та управителем казни був гетьман, хоча фактично вона перебувала у віданні підскарбія. Полковники і сотники керували місцевими фінансами відповідних адміністративно-територіальних одиниць і військових підрозділів.

Поряд із чітким розмежуванням доходів скарб Січі мав визначені статті витрат, зокрема: утримання та спорядження Запорізького війська; поточне утримання кошового господарства; видача кредитів; виплати членам війська та допомога козакам; утримання церковних установ; видатки на користь Російської імперії; задоволення претензій від інших держав; резервні кошти тощо.

Із посиленням впливу царської Росії в Україні її фінансове становище щоразу погіршувалось. Так, існувала заборона експорту української продукції в Європу, на українське населення накладався тягар утримання російського війська, з обігу до російської скарбниці вилучались золоті монети. Царат вимагав надавати йому правдиву інформацію щодо доходів та витрат української скарбниці.

За царювання Петра I скарбницю в Україні було ліквідовано, почався цілеспрямований відтік фінансових ресурсів у Росію. Останнє намагання відстояти фінансову незалежність України зробив гетьман К. Розумовський, однак його спроба була невдалою, і разом із ліквідацією у 1764 р. інституту гетьманства фінансову систему України було об'єднано з фінансовою системою Російської імперії.

Наприкінці XVIII ст. українські землі знову були поділені та протягом майже двох століть перебували у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Панування інших імперій негативно позначилось на економічній, культурній та інших сферах суспільного життя України, гальмувало розвиток її фінансової системи.

В умовах промислового розвитку кінця XIX - початку XX ст. значно вдосконалилась кредитно-банківська система України, з'явилося багато фінансово-кредитних установ, таких як Торговельно-Промисловий банк, страхове агентство «Дністер», Міщанський союз кредитовий і каси взаємодопомоги. Основи власної фінансової системи формувалися в Україні одночасно зі спробами створити свою незалежну державу.

Особливе значення в історії вітчизняних фінансів мав період (917- 920 рр.), коли під впливом революційних подій було зроблено декілька спроб відродити українську державність та її основні інститути. Вищим виконавчим органом Української Центральної Ради став Генеральний секретаріат, який після проголошення Української Народної Республіки став першим українським урядом XX ст. 3 червня 1917 р. у складі Секретаріату діяло Генеральне секретарство фінансових справ. У грудні 1917 р. у Харкові було створено радянський уряд і в його складі - Народне секретарство фінансів, яке в 1919 р. було перейменовано в Наркомат фінансів, а в 1946 р. - у Міністерство фінансів УРСР.

В Українській державі в уряді гетьмана П. Скоропадського і в Українській Народній Республіці в уряді Директорії С. Петлюри фінансову політику проводило Міністерство фінансів України. Уряд Центральної Ради 1 березня 1918 р. запровадив власну грошову одиницю — гривню та ухвалив закон про надходження податків і прибутків, зібраних на території Української Народної Республіки, в державну скарбницю. За часів правління гетьмана П. Скоропадського було складено, але не виконано з об'єктивних причин перший бюджет української держави.

Із входженням України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік кардинально змінюється її фінансово - економічне становище. В усіх союзних республіках фінансово - економічна політика здійснювалась однаково і полягала в націоналізації банків, залізниць, підприємств, запровадженні контрибуції для заможних верств населення. Усі фінансові органи нашої країни були безпосередньо підпорядковані РСФРР, яка проводила фінансово-кредитну політику за посередництва Народного комісаріату фінансів РСФРР через свого уповноваженого в Україні, а з 1923 р. – через Народний комісаріат фінансів УРСР. У перші роки радянської влади в Україні завдяки фінансово-кредитній системі надавалась допомога націоналізованим підприємствам, які фінансувалися безпосередньо з державної скарбниці. Фінансування здійснювалось через Народний банк, який було створено після націоналізації радянською владою банківських установ.

Із запровадженням у 1922 р. нової економічної політики (НЕП) змінились і пріоритети фінансово-економічної політики держави, зокрема, основними її напрямками були: запровадження стійкої грошової одиниці, дозвіл на приватну торгівлю, денационалізація малих і середніх підприємств, зменшення тиску держави на фінансово-економічний сектор, введення єдиної податкової системи, створення ощадних кас та Ощадного банку. Внаслідок проведення таких заходів господарські взаємозв'язки пожвавішали, з'явилися перші ознаки відродження фінансових відносин. Однак, незважаючи на певні переваги НЕПу (зростання промислового виробництва, розвиток торгівлі, зняття суспільного напруження), були й значні недоліки (відсутність зовнішньої торгівлі, харчова криза та ін.), що і призвело до ліквідації НЕПу та встановлення командно-адміністративної системи управління.

Загалом перебування України у складі Радянського Союзу дало їй змогу наростити економічний, промисловий, сільськогосподарський, військовий потенціал, але водночас була знищена державна самостійність нашої країни. Фінансова система України як адміністративно-територіальної складової СРСР існувала символічно, оскільки параметри цієї політики затверджував уряд СРСР. У зв'язку з цим розвиток фінансової та кредитно-грошової систем відбувався за законами адміністративно-командної економіки.

Новий етап у формуванні національної фінансової системи України розпочався із проголошенням Верховною Радою незалежності України 24 серпня 1991 р. За роки незалежності в Україні сформувалися стійкі тенденції до формування ефективних ринкових відносин, створення незалежної фінансової системи та проведення ефективної фінансової політики, досягнення макроекономічної стабільності та ефективності розподілу фінансових ресурсів. Аналіз становлення та розвитку сучасної фінансової системи України засвідчує, що вона досягла етапу еволюції, який характеризується наявністю великої

кількості складових фінансової системи, високим ступенем їх впливу на економіку та різноманітністю фінансових відносин.

Таким чином, фінансова система України пройшла тривалий шлях розвитку, який характеризувався національними особливостями і впливом права та звичаїв інших держав. Кожному етапу розвитку державності України відповідав властивий йому фінансовий устрій, якому притаманні певні особливості, що історично склалися і визначали характер функціонування фінансової системи того періоду. Набутий досвід і ділові якості українського уряду стали основою формування національної фінансової системи, що нині успішно інтегрується у світовий фінансовий простір.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. На якій стадії суспільного відтворення виникають фінанси?
2. Які грошові відносини виражають фінанси?
3. Як фінанси взаємодіють з іншими економічними категоріями?
4. З чим пов'язане виникнення фінансів?
5. Що було первинною формою фінансів?
6. Що таке доменіальний устрій?
7. Коли офіційно почав використовуватися термін «бюджет»?
8. Як розвивались позабюджетні фонди?
9. З чим пов'язані становлення і розвиток державного кредиту?
10. Назвіть чинники, що впливають на фінанси та їх розвиток в Україні.

### **ТЕМА 3 ФІНАНСОВЕ ПРАВО ТА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА**

**Базові терміни і поняття :** *фінансова система, сфери і ланки фінансової системи, фінансова політика, фінансова стратегія, фінансова тактика, фінансовий механізм, фінансові методи, фінансові важелі, стимули, фінансове забезпечення, фінансове регулювання, нормативно-правове, організаційне та інформативне забезпечення, фінансове планування, фінансовий контроль, фінансове право, фінансове законодавство.*

#### **3.1 Фінансова система держави, як предмет фінансового права**

Ефективність управління фінансами, реалізація фінансової політики у державі залежить насамперед від оптимальної побудови та дієздатності фінансової системи.

Термін «система» (з грец. – «поєднання») трактується як сукупність визначених елементів, між якими є закономірний зв'язок чи взаємодія.

**Фінансова система** визначається як сукупність окремих сфер і ланок фінансових відносин, що мають особливості у створенні та використанні фондів фінансових ресурсів, а також фінансових органів й інститутів, які здійснюють управління грошовими потоками.



Тому фінансова система розглядається з двох сторін:

- за внутрішньою будовою;
- за організаційною структурою.

**За внутрішньою будовою** фінансова система являє собою сукупність відносно відособлених взаємозв'язаних сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту.

*Сфера характеризує* узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. В основу виділення сфер покладено рівень економічної системи:

- рівень мікроекономіки - фінанси суб'єктів господарювання;
- рівень макроекономіки - державні фінанси;
- рівень світового господарства - міжнародні фінанси;
- забезпечуюча сфера - фінансовий ринок.

*Ланка фінансової системи* є відособленою частиною фінансових відносин, її відокремлення проводиться за ознакою наявності або відособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

В основі побудови фінансової системи України лежать такі принципи:

- принцип розподілу фінансових ресурсів на централізовані і децентралізовані;
- принцип самостійності (кожна ланка фінансової системи є самостійною і відмінною від іншої);
- принцип єдності (ланки фінансової системи тісно зв'язані між собою за допомогою системи фінансових відносин у зв'язку з розподілом і перерозподілом фінансових ресурсів);
- принцип функціонального призначення ланок фінансової системи; адміністративно-територіальний принцип.

Базовою ланкою фінансової системи є *фінанси підприємницьких структур*, до якої належать фінанси як виробничої, так і невиробничої сфер. Вони обслуговують створення валового внутрішнього продукту - основного джерела фінансових ресурсів.

*Державні фінанси* охоплюють: державний та місцеві бюджети; державні фонди цільового призначення; державний кредит; фінанси підприємств і організацій державної форми власності. У сфері державних фінансів грошові потоки відображають відносини перерозподілу ВВП. Переважно це зовнішні відносини. Провідне місце у державних фінансах належить бюджетам різних рівнів, які об'єднуються в Україні у зведеному бюджеті держави.

Державні фонди цільового призначення концентрують у своєму розпорядженні майже чверть усіх фінансових ресурсів держави. До них належать: Пенсійний фонд та інші соціальні фонди.

Така ланка фінансової системи, як державний кредит, покликана мобілізувати фінансові ресурси для фінансування витрат з бюджету, що не

відшкодовуються його доходами. Кошти державного кредиту, як правило, спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту. Через державний кредит держава має змогу впливати на інфляційні процеси в бік їх зменшення.



*Рисунок 3.1 – Сфери й ланки фінансової системи*

Фінансовий ринок як сфера фінансової системи включає ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг.

Ринок грошей, або валютний ринок, – це створення фондів фінансових ресурсів для здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Ринок кредитних ресурсів є формою залучення тимчасово вільних коштів на інвестиційні та інші потреби. Регулюється ринок кредитних ресурсів за допомогою облікової ставки Національного банку України. Ринок цінних паперів – це мобілізація коштів на потреби господарської діяльності через випуск і реалізацію цінних паперів, які є гарантом повернення вкладених коштів і одержання доходу. Операції з реалізації цінних паперів здійснюються на фондовому ринку. Ринок фінансових послуг в Україні тільки формується.

У сфері страхування формуються фонди фінансових ресурсів, основне призначення яких – покрити втрати економіки та окремих громадян, що виникли з непередбачених причин. Страхові фонди перебувають у розпорядженні

страхових компаній і можуть бути використані також як інвестиційний та кредитний ресурси в економіці до настання страхового випадку.

Сфера міжнародних фінансів відображає перерозподільні відносини на світовому рівні. Міжнародні фінансові відносини характеризують грошові потоки між суб'єктами різних країн: між урядами, між підприємствами, громадянами й урядами. Міжнародні фінансові організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з метою формування бюджету чи інших фондів цих організацій. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм, на фінансову допомогу окремим країнам, на утримання апарату цих організацій.

**За організаційною структурою** фінансова система являє собою сукупність фінансових органів і інститутів які здійснюють управління грошовими потоками. Управління фінансовими потоками забезпечується фінансовим апаратом. Фінансовий апарат – це сукупність фінансових установ, на які покладено управління фінансовою системою держави.

До організаційного складу фінансової системи України відносяться:

– **органи управління:** Міністерство фінансів, Державна фіскальна служба, Державна фінансова інспекція, Державне казначейство, Рахункова палата, Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку, Аудиторська палата, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування та ін.;

– **фінансові інститути:** Національний банк України, комерційні банки, небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, міжбанківська валютна біржа, фінансові посередники на ринку цінних паперів.

Ефективне функціонування кожної зі складових фінансової системи можливе за умов чіткого законодавчого врегулювання їх взаємодії.

**Фінансове право** – це сукупність правових норм, що регулюють економічні відносини у сфері мобілізації, розподілу і використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для їх безперебійного функціонування.

### 3.2 Фінансова політика

Фінансова політики є особливою сферою економічної діяльності держави, спрямованої на мобілізацію фінансових ресурсів, їх раціональний розподіл і використання для забезпечення функцій держави.

**Фінансова політика** – спосіб впливу фінансових відносин на економічний і соціальний розвиток суспільства; вона знаходиться в безпосередній залежності від характеру виробництва й сутності виробничих відносин; проявляється в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу.

Суб'єктом фінансової політики виступає держава.

Реалізація фінансової політики забезпечується сукупністю заходів держави, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і перерозподіл для виконання державою її функцій і програм.

*Основною метою* фінансової політики є оптимальний розподіл ВВП між галузями народного господарства, соціальними групами та територіями.

*Зміст фінансової політики* охоплює комплекс таких заходів:

- розробку загальної концепції фінансової політики, визначення її основних напрямків, цілей і головних завдань, які необхідно вирішити для досягнення поставлених цілей за певний період;

- створення адекватного фінансового механізму, за допомогою якого відбувається виконання всієї діяльності держави в області фінансів;

- керування фінансовою діяльністю держави та інших суб'єктів економіки, тобто підбір і розміщення кадрів, здатних організувати вирішення поставлених завдань.

Залежно від тривалості періоду й характеру завдань, що вирішуються, фінансова політика поділяється на ***фінансову стратегію й фінансову тактику***.

*Фінансова стратегія* – довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, який передбачає вирішення великомасштабних завдань, визначених економічною й соціальною стратегією.

У процесі її розробки прогнозуються основні тенденції розвитку фінансів, формуються концепції їх використання, визначаються принципи організації фінансових відносин.

*Фінансова тактика* спрямована на розв'язання завдань конкретного етапу розвитку суспільства за допомогою перегруповування фінансових ресурсів і зміни способів організації фінансових зв'язків.

***Основні завдання*** фінансової політики:

- забезпечення умов для формування максимально можливих фінансових ресурсів;

- встановлення раціонального розподілу й використання фінансових ресурсів;

- організація регулювання й стимулювання економічних і соціальних процесів фінансовими методами;

- розробка фінансового механізму і його розвиток відповідно до змін мети і завдань стратегії;

- створення ефективної і максимально ділової системи керування фінансами.

Оцінюючи фінансову політику, слід відзначити, що сама по собі фінансова політика не може бути поганою чи доброю. Визначальним є те, наскільки вона відповідає інтересам суспільства й наскільки сприяє досягненню поставлених цілей і вирішенню конкретних завдань. Фінансова політика на нинішньому етапі повинна характеризуватись якісно новими підходами до суб'єктів господарювання з урахуванням переходу на ринкові відносини, реформи цін,

оплати праці, податкової й кредитної систем, спрямованих на формування нового фінансового механізму.

Щоб краще усвідомити зміст, завдання та вимоги до фінансової політики, виділяють як самостійні складові бюджетну грошово-кредитну й міжнародну фінансову політику.

Під **бюджетною політикою** розуміють визначення державою:

- джерел формування доходів державного й місцевих бюджетів;
- пріоритетних напрямів видатків бюджету;
- допустимих меж розбалансованості бюджету;
- джерел фінансування бюджетного дефіциту;
- принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи.

У свою чергу, в складі бюджетної політики набуває відносну самостійність **податкова політика**, що визначає вибір складу податків, розмір їх ставок, пільг і санкцій по кожному виду податків.

Податкова політика реалізує інтереси держави, її головне призначення - вилучення частини ВВП на загальнодержавні потреби, перерозподіл цих коштів через бюджет.

Під **кредитно-грошовою політикою** розуміють забезпечення стабільності грошового обігу через управління емісією, регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці; забезпечення своєчасності розрахунків у народному господарстві й у різних ланках фінансової системи через регламентацію та регулювання діяльності банківської системи; управління діяльністю фінансового ринку через регламентацію емісії та розміщення державних і корпоративних цінних паперів і регулювання їх доходності.

У кредитно-грошовій політиці відносну самостійність мають емісійна політика, цінова політика, валютна політика, кредитна політика, а в ній, у свою чергу, наприклад, процентна політика й інвестиційна політика.

В основу **міжнародної фінансової політики** покладено управління валютно-фінансовими й кредитними відносинами в сфері міжнародних відносин. Особливо великого значення в сучасних умовах набуває фінансова політика таких міжнародних фінансових організацій, як Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції й розвитку, Європейський банк реконструкції й розвитку, Лондонський клуб кредиторів, Паризький клуб кредиторів та ін.

Держава захищає свої інтереси через **митну** й **валютну політику**. Відповідно до заінтересованості держави в розширенні або скороченні свого експорту чи імпорту застосовується система митних платежів або конкретний митний режим. Головним завданням митної й валютної політики є забезпечення примноження золотовалютних резервів держави.

### 3.3 Фінансовий механізм

Завдання фінансової політики реалізуються через фінансовий механізм.

**Фінансовий механізм** – це сукупність фінансових форм і методів утворення й використання фондів фінансових ресурсів з метою забезпечення різних потреб держави, суб'єктів господарювання і населення.

До структури фінансового механізму входять п'ять елементів:

- фінансові методи – спосіб впливу фінансових відносин на господарський процес (планування, прогнозування, інвестування, кредитування, оподатковування, страхування, оренда та ін.);

- фінансові важелі – інструмент, за допомогою якого здійснюється утворення й розподіл централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів (прибуток, дохід, норми амортизаційних відрахувань, фінансові санкції, орендна плата, ціна, дивіденди, процентні ставки, внески, штрафи та ін.);

- правове забезпечення функціонування фінансового механізму включає закони, Укази Президента, постанови Кабміну, накази й листи міністерств і відомств, устав підприємства;

- нормативне забезпечення утворюють інструкції, нормативи, норми, методичні вказівки й роз'яснення та ін.

- інформаційне забезпечення – інформація різного виду й роду.

Можна виділити три *головні методи впливу фінансового механізму* на процеси суспільного розвитку:

- 1) фінансове забезпечення потреб розширеного відтворення;
- 2) фінансове регулювання економічних і соціальних процесів;
- 3) фінансове стимулювання.

**1. Фінансове забезпечення відтворювального процесу** — це покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання і державою.

**Фінансове забезпечення розширеного відтворення** може здійснюватись у таких формах:

- *самофінансування* передбачає відшкодування видатків суб'єктів господарювання з основної діяльності та її розвитку за рахунок власних джерел. Принцип самофінансування допускає залучення кредитних ресурсів;

- *кредитування* — це надання коштів на принципах повернення, платності, строковості й забезпеченості;

- *бюджетне фінансування* як надання коштів з бюджету на безповоротних засадах.

Асигнування з бюджету (державне фінансування) може мати вигляд дотацій, субсидій, субвенцій.

**Дотація** – форма державного централізованого регулювання доходів підприємств галузей народного господарства, окремих бюджетів, у яких

планові витрати перевищують отримані доходи. Дотації не мають строго цільового призначення й виділяються по поточному бюджету.

**Субсидія** – допомога в грошовій формі, має цільовий адресний характер. Характер цього виду бюджетного фінансування є одноразовим або змінним, кошти виділяються також по бюджету поточних витрат.

**Субвенція** – вид допомоги місцевим бюджетам з боку держави, має строго цільовий характер, виділяється по бюджету розвитку на основі участі на паях у фінансуванні передбачених видатків.

**2. Фінансове регулювання** укладається в регламентації розподільних процесів на макроекономічному й мікроекономічному рівнях.

*Фінансове регулювання* економічних і соціальних процесів відбувається насамперед через перерозподіл частини доходів підприємств і організацій, а також населення і спрямування цих коштів у бюджети й державні цільові фонди для задоволення державних потреб.

**Фінансове регулювання** припускає два методи розподілу:

- сальдовий, коли розподіл здійснюється за елементами, серед яких один є результативним – сальдовим, а інші визначаються на підставі самостійних розрахунків;
- податковий – коли вся сума прибутку розподіляється за встановленими законом ставками і термінами.

**3. Фінансове стимулювання** – це сукупність фінансових відносин, за допомогою яких можна впливати на матеріальні інтереси суб'єктів господарювання.

У складі *фінансових стимулів розвитку виробництва і підвищення його ефективності* можна виділити:

- бюджетні стимули;
- ефективне інвестування фінансових ресурсів;
- фінансові пільги і санкції.

Складовими елементами фінансового механізму є фінансове планування і прогнозування. У процесі фінансового планування і прогнозування визначаються обсяги фінансових ресурсів, які створюватимуться в державі в цілому, обсяги ресурсів, що зосереджуватимуться й розподілятимуться через бюджетну систему, та інші фінансові інститути, а також тих, які перебуватимуть у розпорядженні підприємницьких структур і населення.

**Фінансове планування** – діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому.

**Об'єктом** фінансового планування є фінансові ресурси, що утворюються в процесі розподілу й перерозподілу ВВП.

Основні **завдання** фінансового планування:

- 1) визначення обсягу і джерел фінансових ресурсів по всіх централізованих і децентралізованих фондах, їх розподіл між матеріальною і нематеріальною сферами;
- 2) стимулювання зростання виробництва;
- 3) концентрація фінансових ресурсів на найбільш важливих напрямках економічного і соціального розвитку держави;
- 4) узгодження основних параметрів фінансових планів зі всіма іншими показниками плану економічного і соціального розвитку, забезпечення збалансованості матеріальних, трудових і фінансових ресурсів;
- 5) визначення фінансових взаємовідносин суб'єктів економічної діяльності з фінансово-кредитною системою.

**Принципи** фінансового планування:

- наукова обґрунтованість планів, що припускає збалансованість усіх фінансових, матеріальних і трудових ресурсів;
- предметно-цільовий принцип, що передбачає визначення конкретного призначення фінансування, забезпечує цільову спрямованість у використанні фінансових ресурсів.

**Методи** фінансового планування:

- *нормативний метод* фінансового планування полягає в тому, що під час розрахунку фінансових показників за основу беруться фінансові нормативи, до яких належать норми амортизаційних відрахувань, рентабельність окремих видів товарів, робіт та послуг, обігових коштів, ставки заробітної плати, норми витрачання коштів у бюджетних установах, норми відрахувань до фондів соціального призначення тощо;

- *розрахунково-аналітичний метод* фінансового планування ґрунтується на фактичних показниках фінансової діяльності в попередні звітні періоди. На основі базових показників, а також коефіцієнтів, що характеризують зміни умов діяльності, розраховують фінансові показники на плановий період;

- *балансовий метод* у фінансовому плануванні передбачає відповідність видатків джерелам їх покриття, ув'язку всіх розділів фінансового плану, фінансових і виробничих показників, внаслідок чого досягається збалансованість плану;

- *метод економіко-математичного моделювання* ґрунтується на розробці математичної моделі фінансової діяльності підприємства або держави в плановому періоді.

*Результатом фінансового планування є різні види фінансових планів і прогнозів.*

*Фінансовий план* — це план формування і використання фінансових ресурсів.

Всі фінансові плани поділяються на дві великі групи — зведені й індивідуальні.



**Зведені** фінансові плани поділяються на:

- загальнодержавні,
- плани окремих господарських об'єднань (промислово-фінансових груп, концернів, асоціацій тощо);
- територіальні.

**Індивідуальні** – це фінансові плани окремих підприємницьких структур.

За тривалістю дії розрізняють:

- перспективні фінансові плани (на період понад один рік);
- поточні (на один рік);
- оперативні (на квартал, місяць).

Фінансові плани складають усі ланки фінансової системи. Причому форма фінансового плану, склад його показників відображають специфіку відповідної ланки фінансової системи. Так, підприємства й організації, що функціонують на комерційній основі, становлять баланс прибутків і видатків, платіжний календар, бізнес-план; бюджетні установи, які здійснюють некомерційну діяльність – кошторис доходів і видатків; страхові компанії, суспільні об'єднання фінансові плани; органи державної влади - бюджети різних рівнів.

**Фінансовий контроль** як одна з функцій управління фінансами являє собою особливу діяльність з перевірки формування та використання фондів фінансових ресурсів у процесі створення, розподілу й споживання валового внутрішнього продукту з метою оцінювання обґрунтованості й ефективності прийняття рішень, результатів їх виконання і доцільного використання грошових ресурсів.

**Об'єктом фінансового контролю** є грошові, розподільчі процеси формування і використання фондів фінансових ресурсів на всіх рівнях і ланках народного господарства. **Суб'єкт контролю** – це носій контрольних функцій щодо об'єкта контролю. Він, як правило, визначається законодавством держави, нормативно-правовими актами суб'єктів фінансової діяльності.

**Найважливіші принципи фінансового контролю:**

- незалежність;
- гласність;
- превентивність (попереджувальний характер);
- дієвість;
- регулярність;
- об'єктивність;
- всеохоплюючий характер.

Залежно від суб'єктів, які здійснюють контроль, розрізняють такі **види** фінансового контролю: загальнодержавний, муніципальний, відомчий, внутрішньогосподарський, громадський і аудиторський.

Основна особливість загальнодержавного контролю полягає в тому, що він є позавідомчим, проводиться стосовно будь-якого суб'єкта незалежно від його

відомчої належності й підпорядкування. Цей контроль здійснюється державними органами законодавчої і виконавчої влади і спеціальними державними органами контролю: Рахункова палата; Міністерство фінансів, Державна фінансова інспекція, Державне казначейство, Державна фіскальна служба, Державна комісія по коштовним паперам і фондовому ринку, Аудиторська палата й аудиторські фірми.

Кожний з цих органів фінансового контролю має свої функціональні обов'язки і завдання.

Контроль за витрачанням державних коштів, дотриманням норм фінансового законодавства, за реалізацією фінансової політики органами виконавчої влади покладений на Рахункову палату Верховної Ради України.

Президент України забезпечує фінансовий контроль під час розгляду проекту Закону про Державний бюджет України на наступний рік і внесення його на розгляд Верховної Ради.

Важливі функції у фінансовому контролі виконує Кабінет Міністрів України, який організовує і контролює процес складання проекту зведеного й державного бюджетів та їх виконання.

Створення Державного казначейства пов'язане з необхідністю посилення державного фінансового контролю за виконанням державного бюджету. Казначейство приділяє також значну увагу своєчасності розрахунків з бюджетом, розмежуванню доходів між державним і місцевими бюджетами.

Державна фіскальна служба контролює правильність і своєчасність розрахунків платників з бюджетом щодо сплати податків і платежів.

*Муніципальний* – це контроль органів місцевого самоврядування, який здійснюють органи представницької та виконавчої влади місцевих рад через відповідні комісії і місцеві фінансові органи.

Об'єктом муніципального контролю є місцеві бюджети, позабюджетні фонди, господарсько-фінансова діяльність підприємств і організацій комунальної власності.

Суб'єктами *відомчого фінансового контролю* є фінансові інспекції галузевих міністерств, відомств та інших вищих органів управління. Відомчий фінансовий контроль поширюється на підвідомчі підприємства, організації та установи.

Внутрішньогосподарський фінансовий контроль здійснюється економічними службами підприємств, організацій, установ (бухгалтерія, фінансовий відділ тощо). Об'єкт контролю – господарська і фінансова діяльність самого підприємства та його структурних підрозділів.

Громадський фінансовий контроль здійснюють громадські організації (партії, рухи, профспілкові організації). Він може проводитись групами спеціалістів, які створюються при комітетах Верховної Ради, комісіях Рад народних депутатів, а також безпосередньо на підприємствах.

Аудит - це незалежний фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Аудит здійснюється незалежними особами – аудиторами або аудиторськими фірмами. Аудиторські перевірки можуть проводитися з ініціативи керівництва або власників, засновників, суб'єкта господарювання, а також, для певного переліку підприємств і організацій чинним законодавством установлений обов'язковий аудит.

Результати проведення аудиторської перевірки оформляються аудиторським висновком, який є офіційним документом і має бути засвідчений підписом та печаткою аудитора або аудиторської фірми. У ньому повинен бути зроблений висновок стосовно достовірності звітності, повноти і відповідності чинному законодавству та нормативам бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності.

Залежно від часу проведення виділяють такі **форми** фінансового контролю:

- попередній*, здійснюється на стадії складання, розгляду й затвердження фінансових планів підприємств, кошторисів доходів і видатків установ і організацій, проектів бюджетів, текстів договірних угод, установчих документів;

- поточний*, проводиться у процесі виконання фінансових планів, у ході здійснення господарсько-фінансових операцій, коли перевіряється дотримання норм і нормативів витрати товарно-матеріальних цінностей і коштів;

- наступний*, здійснюється шляхом аналізу й ревізії бухгалтерської фінансової звітності після закінчення певних періодів, за підсумками місяця, кварталу, року.

**Методи** фінансового контролю, як конкретні способи і прийоми його проведення, включають тематичні перевірки, обстеження, аналіз, ревізії, нагляд, безперервне спостереження фінансової діяльності.

*Перевірка* – здійснюється з метою докладного вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

*Обстеження* охоплює окремі сторони діяльності підприємств, організацій, установ, але на відміну від перевірок – з більш широкого кола показників, і визначає фінансове становище госпорганів, перспективи їх розвитку, необхідність реорганізації або переорієнтації виробництва. Проводяться опитування, анкетування.

*Аналіз* як метод фінансового контролю повинен бути системним і пофакторним. Він проводиться по періодичній або річній звітності.

*Ревізія* – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, витрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

*Нагляд* проводиться контролюючими органами за економічними

суб'єктами, що одержали ліцензію на той чи інший вид фінансової діяльності, і припускає дотримання ними встановлених правил і нормативів.

*Спостереження* – постійний контроль з боку кредитних організацій за використанням виданої позички й фінансовим станом підприємства – клієнта; неефективне використання отриманої позички й зниження платоспроможності може привести до жорсткості умов кредитування, вимоги дострокового повернення позички.

Для нормального функціонування фінансового механізму, а в його складі фінансових методів і важелів необхідне відповідне їх **нормативно-правове забезпечення**. Насамперед це Конституція України, велика кількість законів, а також підзаконних нормативно-правових актів.

Закони приймаються найвищим законодавчим органом — Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання, мають вищу юридичну силу відносно інших нормативних актів.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі чинних законів та на їх виконання. До таких документів належать Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, тощо.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. Що є головною метою і головним завданням державної фінансової політики?
2. Які види та складові фінансової політики ви знаєте?
3. Назвіть приклади фінансової стратегії та фінансової тактики.
4. Охарактеризуйте складові фінансової політики суб'єкта господарювання.
5. Дайте визначення фінансового механізму та характеристику його складових.
6. Які фінансові методи є найбільш поширеними у господарській практиці?
7. Що є об'єктами та суб'єктами управління фінансами?
8. Які органи державної влади та управління здійснюють стратегічне та оперативне управління фінансами?
9. У чому полягає основна мета фінансового контролю?
10. Охарактеризуйте види, форми та методи фінансового контролю.
11. Що є спільного та відмінного між ревізією та аудитом?
12. Назвіть основні елементи фінансового забезпечення та фінансового регулювання.
18. Які фінансові стимули та санкції вам відомі?
14. Які групи відносин становлять предмет фінансового права?
15. Що таке джерела фінансового права?

## ТЕМА 4 ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

**Базові терміни і поняття:** податки, функції податків, ставка податку, база оподаткування, суб'єкт податку, об'єкт оподаткування, одиниця оподаткування, загальнодержавні податки, майнові податки, місцеві податки і збори, прямі та непрямі податки, податкова політика, податкова система, податкові пільги, система оподаткування.

### 4.1 Сутність і функції податків

Податки являють собою обов'язкові збори, які стягує держава з господарюючих суб'єктів і із громадян за ставкою, установленою в законодавчому порядку. Податки є необхідною ланкою економічних відносин у суспільстві з моменту виникнення держави. Розвиток і зміна форм державного устрою завжди супроводжуються перетворенням податкової системи.

Економічну категорію «податок» слід розглядати в наступних аспектах:

- за економічною сутністю;
- за формами прояву;
- з організаційно – правової сторони.

**Економічна сутність податків** проявляється в грошових відносинах, які складаються в державі з юридичними й фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості й формування фонду фінансових ресурсів держави. Матеріальною основою податків є реальна сума коштів, які мобілізуються державою.

Конкретними **формами прояву категорії податку** є види податкових платежів, що встановлюються законодавчими органами влади.

**З організаційно-правової сторони податок** - це обов'язковий платіж, що надходить у бюджетний фонд у певних розмірах і установлені строки.

Податковим відносинам властиві відмінні риси, які дають можливість виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це **обов'язковий характер податків й їхня відносна безповоротність**.

У сучасній фінансовій науці й податковому законодавстві використовують три основних терміни, якими позначаються платежі державі – **збори, відрахування, податок**. Розглянемо відмінності між ними.

**Збором (платою, внеском)** є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

**Відрахування** передбачає цільове призначення платежів. Воно може бути або частковим, у тому числі встановленим відповідно до економічного змісту платежів, або повним, якщо кошти в повному обсязі використовуються лише за цільовим призначенням.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу.

**Характерними ознаками податків**, які дають змогу відрізнити їх серед інших платежів, є те, що вони не мають ні елементів повного еквівалентного обміну, ні конкретного цільового призначення.

Розкриття сутності й суспільного призначення податків неможливо без визначення **функцій цієї категорії**:

- фіскальної;
- регулюючої;
- стимулюючої.

**Фіскальна функція** є важливою в характеристиці сутності податків, вона визначає їхнє суспільне призначення. З її допомогою утворюються державні грошові фонди, тобто матеріальні умови для функціонування держави. Саме ця функція забезпечує реальну можливість перерозподілу частини вартості національного доходу на користь найменш забезпечених соціальних верств суспільства.

Через **стимулюючу функцію** податків держава впливає на процес відтворення, стимулюючи його розвиток, посилюючи нагромадження капіталу, розширюючи платоспроможний попит населення, створюючи додаткові стимули для ділової й інвестиційної активності, мотивації до роботи, підтримуючи рівень зайнятості. У процесі реалізації цієї функції стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференціацію податкових ставок, встановлення системи пільг та ін.

Сутність **регулюючої функції** полягає в тому, що держава, маневруючи податковими ставками, пільгами, штрафами, умовами оподатковування, створює умови для прискореного (або сповільненого) розвитку тих або інших виробництв і галузей економіки.

#### 4.2 Елементи системи оподаткування

Оволодіння основами податкової теорії вимагає чіткого й точного розуміння податкової термінології, тобто понять, які є елементами податку.

**Об'єкт податку** вказує на те, що саме обкладає податками (майно, товари, дохід (прибуток)). Назва податку майже завжди походить від об'єкта оподатковування. Об'єкт оподатковування ще називають податковою базою.

**Суб'єкти оподатковування** - це особи (юридичні або фізичні), на які покладені обов'язки платити, утримувати й перераховувати податки в бюджет.

**Ставка податку** - це законодавчо встановлена величина податку на одиницю виміру бази оподатковування. Існують два підходи до встановлення податкових ставок: *універсальний і диференційований*. За універсальним встановлюється єдина для всіх платників ставка, за диференційованим - декілька.

За способом побудови ставки податку діляться на *абсолютні й відносні*.

Згідно Податкового Кодексу **абсолютною (специфічною)** є ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється як фіксована величина стосовно кожної одиниці виміру бази оподаткування.

**Абсолютні ставки** встановлюють у грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні.

**Відносною** (адвалорною) визнається ставка податку, згідно з якою розмір податкових нарахувань встановлюється у відсотковому або кратному відношенні до одиниці вартісного виміру бази оподаткування.

**Відносні ставки** встановлюють щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір.

Процентні ставки можуть бути *пропорційними, прогресивними, регресивними й змішаними*.

Пропорційні - це єдині ставки, які не залежать від розміру об'єкта оподаткування.

Прогресивні - це ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування.

Регресивні ставки на відміну від прогресивних зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. У практиці оподаткування прогресивні й регресивні ставки можуть застосовуватися як окремо, так і об'єднано - у вигляді прогресивно-регресивної й регресивної-прогресивної шкали ставок.

**Базова (основна) ставка податку** – ставка, що визначена такою для окремого податку відповідним розділом Податкового Кодексу.

**Гранична ставка** податку визнається максимальний або мінімальний розмір ставки за певним податком, встановлений Кодексом.

**Джерелом сплати податку називають** дохід (заробітна плата, прибуток, відсоток), з якого платник платить податок.

**База оподаткування** це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання.

**Одиницею виміру бази оподаткування** визнається конкретна вартісна, фізична або інша характеристика бази оподаткування або її частини, щодо якої застосовується ставка податку.

**Податкові пільги** – передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності підстав. Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Податкова пільга надається шляхом:

а) податкового вирахування (знижки), що зменшує базу оподаткування до нарахування податку та збору;

- б) зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;
- в) встановлення зниженої ставки податку та збору;
- г) звільнення від сплати податку та збору.

**Податковим періодом** визнається встановлений Кодексом період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів.

Види податкового періоду

- календарний рік;
- календарний квартал;
- календарний місяць;
- календарний день.

**Податковим обов'язком** визнається обов'язок платника податку обчислити, задекларувати та/або сплатити суму податку та збору в порядку і строки, визначені Кодексом, законами з питань митної справи.

**Податкова квота** - частка податку в доході платника. Вона характеризує рівень оподаткування і може бути як в абсолютному, так і у відносному вимірах. У податковій справі податкові квоти законодавчо не встановлюються.

#### **4.3 Податкова система: поняття, основи побудови**

У кожній державі є багато податків і зборів, що забезпечують мобілізацію коштів в її розпорядження. Вся сукупність податків, зборів, відрахувань і платежів в державі становить її податкову систему. Податкова система кожної держави має свою структуру, тобто класифікацію податків залежно від різних ознак. У фінансовій науці України найчастіше використовуються такі терміни: «податкова система» і «система оподаткування».

*Система оподаткування* – це сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених податків, зборів, внесків і платежів до бюджету та державних фондів, механізм їх нарахування й вилучення, права та обов'язки податкових служб і платників податків, яка дає змогу досягти поставленої мети стосовно конкретного відрізка часу.

Сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Кодексом порядку, становить **податкову систему України**.

Податкове законодавство України ґрунтується на таких принципах:

- загальність оподаткування – кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені Кодексом, законами з питань митної справи податки та збори, платником яких вона є згідно з положеннями Кодексу;
- рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;



–невідворотність настання визначеної законом відповідальності у разі порушення податкового законодавства;

–презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, припускають неоднозначне трактування прав та обов’язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу;

–фіскальна достатність – встановлення податків та зборів з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

–соціальна справедливість – установа податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

–економічність оподаткування – установа податків та зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

–нейтральність оподаткування – установа податків та зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;

–стабільність – зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

–рівномірність та зручність сплати – установа строків сплати податків та зборів, виходячи із необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

–єдиний підхід до встановлення податків та зборів – визначення на законодавчому рівні усіх обов’язкових елементів податку.

#### **4.4 Класифікація податків, її ознаки**

Класифікація дає можливість повніше висвітлити сутність і функції податків, поліпшити їхню роль у податковій політиці держави, напрями й характер впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Класифікація податків проводиться за кількома ознаками:

- за формою оподаткування,
- за економічним змістом об’єкта оподаткування,
- залежно від рівня державних структур, які їх встановлюють,
- відносно джерела сплати
- залежно від повнотою прав використання податкових надходжень
- за суб’єктами оподаткування
- за способом стягнення.

Однак найважливішим є своєчасність і повнота сплати податків у бюджеті різних рівнів. Це стосується адміністрування податків.

**За формою оподаткування** всі податки поділяються на дві групи: *прямі й непрямі*.

*Прямі податки* встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розмірів об'єкта оподаткування.

*Непрямі податки* встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їхній розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

Формально непрямі податки справляються по пропорційних ставках. Кожний фактичний платник податку сплачує при купівлі товару однакову суму податку, незалежно від отримуваного доходу. Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

**За економічним змістом об'єкта оподаткування** податки поділяються на три групи: на доходи, споживання і майно.

*Податки на доходи* стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємства.

*Податки на споживання* сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків.

*Податки на майно* встановлюються щодо рухомого і нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

**Залежно від рівня державних структур**, які встановлюють податки, вони поділяються на *загальнодержавні та місцеві*:

– загальнодержавні податки – обов'язкові платежі, які встановлюються найвищими органами влади в державі і є обов'язковими до сплати за єдиними ставками на всій території України. Ці податки можуть формувати дохідну частину як державного, так і місцевих бюджетів;

– місцеві податки та збори – обов'язкові платежі, які встановлюються місцевими органами влади і є обов'язковими до сплати за встановленими ставками тільки на певній території. Місцеві податки та збори надходять виключно до місцевих бюджетів.

Згідно з Податковим кодексом України (редакція від 20.11.2016) до загальнодержавних належать такі податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;

Рентна плата складається з:

- рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин;
- рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин;
- рентної плати за користування радіочастотним ресурсом України;
- рентної плати за спеціальне використання води;
- рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів;
- рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України.
- мито.

До місцевих податків та зборів належать:

- податок на майно;

Податок на майно складається з:

- податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- транспортного податку;
- плати за землю.
- єдиний податок.
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

***Відносно джерела сплати.*** За цією ознакою виділяють такі види:

- податки, збори та обов'язкові платежі, які входять до собівартості;
- податки, збори та обов'язкові платежі, які сплачуються з прибутку підприємства або капіталу
- податки та збори, які входять до ціни виробу (податок на додану вартість; акцизний збір);

***Залежно від повнотой прав використання податкових надходжень:***

- закріплені – обов'язкові платежі, які на тривалий період повністю чи частково закріплені як дохідне джерело конкретного бюджету (бюджетів);
- регулюючі – обов'язкові платежі, які можуть надходити до різних бюджетів.

***За суб'єктами оподаткування:***

- податки з юридичних осіб – податок на прибуток;
- податки з фізичних осіб – податок з доходів фізичних осіб;
- змішані податки – плата (податок) на землю.

***Розрізняють три способи утримання податків:*** біля джерела отримання доходу, на підставі декларації, на підставі платіжного повідомлення.

Перший спосіб – використовується у процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб – стягнення податків на підставі декларації передбачає надання платникам даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків.

Стягнення податків на основі платіжного повідомлення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку в сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта оподаткування.

### *Запитання для самоконтролю*

1. Що таке податок? Назвіть характерні особливості податку, які вирізняють його з-поміж інших видів обов'язкових платежів.
2. Які функції виконують податки? У чому проявляється зміст функцій податків?
3. Назвіть основні елементи податку.
4. Що таке податкові пільги?
5. Що таке ставка податку?
6. На які види поділяють податки за економічним змістом об'єкта оподаткування?
7. Дайте визначення прямих та непрямих податків.
8. Що таке податкова політика?
9. Що таке податкова система та система оподаткування?
10. Назвіть принципи побудови ефективної податкової системи.
11. Які непрямі податки справляються в Україні?
12. Що таке місцеві податки і збори? Які місцеві податки і збори запроваджені в Україні?
13. Які органи входять до структури Державної податкової адміністрації України?
14. Назвіть основні функції Державної податкової адміністрації України.

## ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

### СФЕРИ ТА ЛАНКИ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

#### ТЕМА 5 БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

**Базові терміни і поняття:** бюджет держави, бюджетна політика, бюджетний механізм, бюджетний устрій, бюджетна система, доходи бюджету, видатки бюджету, бюджетне фінансування, міжбюджетні трансферти, бюджетні права, бюджетний регламент, бюджетний процес, бюджетне планування, виконання бюджету, бюджетна звітність, бюджетна класифікація, бюджетне прогнозування, бюджетне регулювання, бюджетний розпис.

#### 5.1 Бюджет як економічна і правова категорія

Державний бюджет є централізованим грошовим фондом, являє собою загальнодержавні фінансові ресурси.

Розкриваючи поняття «бюджет», доцільно розглянути такі його найважливіші характеристики:

- за сутністю економічної категорії;
- за правовим характером;
- за формою;
- за матеріальним змістом.

Бюджет є самостійна економічна категорія, що має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих особливостей відносяться:

1) бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

2) за допомогою бюджету відбувається перерозподіл національного доходу, між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними структурами, сферами суспільної діяльності;

3) пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

4) сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовою роллю бюджету порівняно з іншими ланками.

*Як економічна категорія бюджет являє собою економічні відносини між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП (частково і національного багатства) з метою формування і використання бюджетного фонду, призначеного для забезпечення*

виконання державою її функцій. *Фінансові відносини, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними.*

Функції Державного бюджету:

- акумулятивна – пов’язана з концентрацією коштів у централізованому фонді держави за допомогою прибутків бюджету;
- розподільча – реалізується через систему витрат, що повинні здійснюватися в інтересах економічного і соціального розвитку держави і задоволення потреб населення;
- контрольна – проявляється у виявленні й аналізі відхилень фактичних прибутків і витрат бюджету від запланованих

Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через розподільну (перерозподільну) і контрольну функції. Зміст цих функцій, сфера і об’єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Завдяки *розподільній функції* відбувається концентрація грошових коштів у руках держави і їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб.

*Контрольна функція* дає змогу дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних ресурсів, який відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків.

**Правова характеристика** бюджету пов’язана з його законодавчим регулюванням. Бюджет виступає документом (фінансовим планом), в якому дається розпис доходів і видатків держави та органів місцевого самоврядування на бюджетний період. Державний бюджет України затверджується у формі закону.

Бюджетні відносини зі створення й використання централізованого фонду грошових ресурсів організовуються і реалізовується у вигляді основного фінансового плану держави.

**Бюджет як фінансовий план** відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він спрямовує її фінансову діяльність, визначає її фінансові можливості й пріоритети.

**За матеріальним змістом бюджет** – це фонд фінансових ресурсів, який перебуває у розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених Конституцією.

До чинників, що визначають центральне місце бюджету в системі фінансових планів держави, відносяться наступні:

- у Державному бюджеті концентруються основні державні прибутки – приблизно 2/3 фінансових ресурсів держави;

–за рахунок державного бюджету фінансуються основні державні витрати: капітальні вкладення, формування державних матеріальних резервів, оборона, управління і т.д.;

–упорядкування і виконання Державного бюджету узгоджено з упорядкуванням і виконанням інших фінансових планів; за допомогою Державного бюджету здійснюється їх балансування;

–Державний бюджет є основним джерелом фінансування зовнішньоекономічної діяльності держави:

–Державний бюджет виступає інструментом фінансового контролю за формуванням і використанням грошових фондів в економіці держави;

–Державний бюджет – головне джерело коштів, необхідних для діяльності держави.

Бюджет як централізований грошовий фонд перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і проводиться фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом, що реалізується через бюджетний механізм, який створює держава.

**Бюджетний механізм** – це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі та соціальні процеси.

До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів відносять:

1) податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них та їх пропозицію;

2) бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери, соціальний захист громадян;

3) фінансова підтримка окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити та ін.);

4) створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки.

## **5.2 Бюджетна система: поняття і принципи побудови**

Сукупність різних видів бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного й адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права, являє собою **бюджетну систему держави**.

Структура бюджетної системи, принципи її побудови і організація функціонування визначаються бюджетним устроєм, що ґрунтується на адміністративно-територіальному поділі держави.

**Складовими бюджетної системи України є державний бюджет та місцеві бюджети.** Відповідно до Бюджетного кодексу України, ухваленого Верховною Радою України 8 липня 2010 року, місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

Бюджетна система України ґрунтується на таких **принципах**:

1) *принцип єдності* бюджетної системи України - єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) *принцип збалансованості* - повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету на відповідний бюджетний період;

3) *принцип самостійності* – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на визначення напрямів використання коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні бюджети;

4) *принцип повноти* – до складу бюджетів включаються всі надходження до бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) *принцип ефективності та результативності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням, при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) *принцип субсидіарності* – розподіл видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на



необхідності максимально можливого наближенні надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

9) *принцип справедливості й неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) *принцип публічності та прозорості* – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

### 5.3 Бюджетний процес

***Бюджетний процес*** – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники і розпорядники бюджетних коштів та інші органи, на які законодавством України покладені бюджетні, податкові та інші повноваження. Можна виділити такі стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд проекту та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі в разі необхідності внесення змін до закону про Державний бюджет України, рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Процедура бюджетного планування – це послідовність заходів і дій зі складання і розгляду проекту бюджету. Вона визначена Бюджетним кодексом України і на державному рівні включає такі етапи та стадії: визначення основних напрямів бюджетної політики; підготовка й аналіз бюджетних запитів; схвалення проекту державного бюджету Кабінетом Міністрів; розгляд та прийняття державного бюджету Верховною Радою.

#### *Складання проекту Державного бюджету*

а). Визначення основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

– до 1 червня Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний

бюджетний період, що ґрунтується на Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, на прогнозних та програмних документах економічного і соціального розвитку України із зазначенням показників обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін, прогнозованого офіційного обмінного курсу гривні у середньому за рік і на кінець року, прибутку підприємств, фонду оплати праці, рівня безробіття, експорту та імпорту товарів і послуг.

– до 1 липня Верховна Рада приймає постанову про схвалення або взяття до відома Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період (Бюджетна резолюція);

б). Підготовка й аналіз бюджетних запитів

– Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкцію щодо підготовки бюджетних запитів.

– Розроблення бюджетних запитів, що містять пропозиції з відповідним обґрунтуванням щодо обсягу бюджетних коштів, необхідних розпорядникові для забезпечення його діяльності на наступний бюджетний період, та подання їх Міністерству фінансів.

– Аналіз бюджетних запитів і підготовка пропозицій проекту Державного бюджету України та проекту закону про Державний бюджет. Усунення розбіжностей з головними розпорядниками бюджетних коштів.

в). Схвалення Кабінетом Міністрів України проекту Державного бюджету та проекту закону про Державний бюджет та подання їх Верховній Раді України (не пізніше 15 вересня року, що передує плановому);

г). Розгляд та прийняття Державного бюджету України Верховною Радою України.

- Розгляд проекту закону про державний бюджет України народними депутатами України, а також у комітетах, депутатських групах та фракціях Верховної Ради України.

- Розгляд Комітетом Верховної Ради України з питань бюджету спільно з уповноваженими представниками Кабінету Міністрів України пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України і підготовка Висновків та пропозицій до нього, а також підготовка таблиці пропозицій суб'єктів законодавчої ініціативи.

- Обговорення проекту Державного бюджету на пленарному засіданні Верховної Ради:

- перше читання – розгляд висновків та пропозицій до проекту закону про Державний бюджет України. У разі схвалення вони набувають статусу Бюджетних висновків Верховної Ради України;

- друге читання – передбачає затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків державного бюджету України на наступний бюджетний період, обсягу міжбюджетних трансфертів та інших положень, необхідних для формування місцевих бюджетів;

- третє читання – голосування щодо статей бюджету, які не були прийняті у другому читанні, та щодо проекту закону про Державний бюджет України в цілому.

Закон про Державний бюджет України повинен бути прийнятий Верховною Радою України до 1 грудня року, що передує плановому.

Виконання бюджету полягає в мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Забезпечення виконання бюджету покладено на Кабінет Міністрів, а загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету здійснює Міністерство фінансів. Бюджет виконується за розписом, затвердженим Міністром фінансів. Цей документ складається у місячний термін після затвердження бюджету в розрізі підрозділів бюджетної класифікації, яка дає повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальною розбивкою, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

**Касове виконання** бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватись за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи, за казначейської – створюється спеціальна структура – Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного і місцевих бюджетів, яка передбачає здійснення Державним казначейством через єдиний казначейський рахунок:

- операцій з коштами державного і місцевих бюджетів;
- розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань та проведенні платежів;
- бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджету.

Запровадження казначейської системи виконання бюджетів і функціонування єдиного казначейського рахунку, відкритого в Національному банку, дає змогу уряду мати вичерпну щоденну Інформацію про стан державних фінансів.

**Бюджетне право** являє собою сукупність юридичних норм, на яких базується і діє бюджетна система держави, визначається компетенція центральних і місцевих органів державної влади і державного управління щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету.

Основний зміст бюджетних повноважень полягає в праві отримувати доходи, розподіляти бюджетні кошти, використовувати їх за цільовим призначенням.

Під час передачі державою права на здійснення видатків виникають міжбюджетні відносини.

**Міжбюджетні відносини** – це відносини між державою та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими

ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України і законами України.

За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяються на вертикальні – між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні – між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

*Механізм регулювання міжбюджетних відносин базується на використанні фінансових нормативів бюджетної забезпеченості як певного рівня соціальних послуг у розрахунку на душу населення, надання яких гарантується державою, виходячи з наявних фінансових ресурсів та певного обсягу міжбюджетних трансфертів.*

Існують такі види міжбюджетних трансфертів:

- дотація вирівнювання;
- субвенція;
- кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- інші дотації.

#### **5.4 Економічна сутність доходів і видатків бюджету**

Функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм – доходів і видатків. Розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву.

Доходи бюджету – частина централізованих фінансових ресурсів держави, необхідних для виконання його функцій. Доходи виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

*Формою прояву категорії доходи бюджету є різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням – грошові кошти, що мобілізуються в бюджет.* Характеризуючи економічну сутність категорії доходи бюджету, необхідно відзначити, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу сконцентрованої в руках держави вартості.

*Головне матеріальне джерело доходів бюджету – внутрішній валовий продукт.* Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство, а саме: доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей.

*Доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі згідно з чинним бюджетним і податковим законодавством.* Співвідношення способів формування

бюджетного фонду – на основі справляння бюджетних доходів, залучення позик і грошової емісії – різняться по країнах і в часі, залежить від конкретної економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

*Доходи бюджету класифікують за різними ознаками.* Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові й неподаткові. Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують в основному за рахунок податків.

Згідно з Бюджетним кодексом України доходи бюджету класифікуються за такими розділами:

- 1) податкові надходження
- 2) неподаткові надходження
- 3) доходи від операцій з капіталом
- 4) трансферти.

До податкових доходів, які формують основну частину бюджетного фонду держави, відносять податки і збори, встановлені законодавством України.

Неподатковими доходами бюджету є:

- доходи від використання майна, що перебувають у державній власності;
- доходи від продажу майна, що перебувають у державній та комунальній власності;
- проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;
- доходи від платних послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також бюджетними установами;
- кошти, отримані в результаті застосування заходів громадянсько-правової, адміністративної і кримінальної відповідальності (штрафи, конфіскації, компенсації та інші суми примусового вилучення);
- інші неподаткові доходи.

Офіційні трансферти – це кошти, що надходять до державного бюджету від інших органів державної влади, бюджету АРК, інших місцевих бюджетів, а також від міжнародних організацій і урядів іноземних держав, наданих на безоплатній та безповоротній основі.

**Видатки бюджету** – це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави.

Формою прояву цих відносин є конкретні види видатків, кожний з яких може бути охарактеризований з кількісної і якісної сторони. Якісна характеристика дає змогу встановити економічну природу і суспільне призначення кожного виду бюджетних видатків, а кількісна – їх величину.

З метою з'ясування ролі й значення бюджетних видатків в соціально-економічному житті держави фінансовою теорією і практикою розроблена класифікація бюджетних витрат.

Видатки державного бюджету можуть розподілятися за наступними ознакам:

- за економічним змістом;
- за функціями, які виконує держава;
- за галузями й видами діяльності;
- програмно-цільовим призначенням.

Залежно від **економічної характеристики** операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні видатки, вони класифікуються на поточні й капітальні. *Поточні бюджетні видатки* пов'язані з наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їх поточних потреб. До цих затрат відносять: закупівлю товарів і послуг, необхідних для утримання економічної і соціальної інфраструктури (оплата праці державних службовців, закупівля предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг та ін.); трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги, інші виплати) та ін.

*Капітальні видатки* пов'язані з інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Вони включають затрати на нове будівництво і розвиток діючих об'єктів державної і комунальної власності (їх розширення, реконструкцію і технічне переоснащення), інвестиційні субсидії, довгострокові бюджетні кредити і державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку.

**Функціональна класифікація** відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави.

Функції держави	Видатки бюджету
Управлінська	<ul style="list-style-type: none"><li>– державне управління;</li><li>– судова влада і прокуратура;</li><li>– правоохоронні органи і служба безпеки;</li><li>– фінансові і митні органи;</li><li>– міжнародні відносини</li></ul>
Соціальна	<ul style="list-style-type: none"><li>– соціальний захист і соціальне забезпечення населення (витрати на індексацію доходів і заробітної плати працівників закладів та установ, що фінансуються з бюджету; виплати компенсацій населенню на дітей; пенсії та виплати компенсацій військовослужбовцям і членам їхніх сімей; кошти на охорону материнства і дитинства; допомога малозабезпеченим верствам населення);</li><li>– соціальна сфера (освіта; підготовка кадрів; культура; мистецтво; засоби масової інформації; охорона здоров'я; молодіжні профани; фізична культура і спорт)</li></ul>
Економічна	<ul style="list-style-type: none"><li>– економічна діяльність держави (капітальні вкладення; фінансування реконструкції підприємств; нарощування виробництва споживчих товарів і продукції виробничого призначення тощо);</li><li>– фундаментальні наукові дослідження</li></ul>
Оборонна	<ul style="list-style-type: none"><li>– національна оборона (фінансування витрат Міністерства оборони, Прикордонних військ, Штабу цивільної оборони, навчальних організацій Товариства сприяння обороні України та ін.)</li></ul>

В основі *галузевої класифікації* видатків бюджету лежить поділ економіки на галузі й види діяльності. З урахуванням цього витрати групуються у виробничій сфері за галузями: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, та в невиробничій за галузями і видами діяльності: житлово-комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я, культура, управління і т. п.

**Відомча ознака класифікації** дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів - відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету.

**Програмно-цільовий** метод складання та виконання бюджету дозволяє оцінити й розрахувати ефективність витрачання бюджетних коштів, та забезпечення ефективності й досягнення конкретних результатів розпорядниками бюджетних коштів.

## 5.5 Бюджетний дефіцит

Практичне використання бюджетних відносин для реалізації покладених на державу функцій дає змогу визначити, що стан бюджетного фонду залежно від різного співвідношення доходної і витратної частин бюджету може бути дефіцитним, профіцитним і збалансованим.

Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає від'ємне бюджетне сальдо, або **дефіцит бюджету**. **Профіцит** – позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. **Збалансованим** є **бюджет**, в якому видатки й доходи рівні

Дефіцит державного бюджету – явище неоднозначне. Представники кейнсіанської школи стверджують, що поміркований бюджетний дефіцит – це благо, оскільки він дає можливість збільшити сукупний попит шляхом дефіцитного фінансування державних видатків.

Для відповіді на питання про бажаність бюджетного дефіциту для суспільства треба вирішити такі проблеми:

1) визначити: дефіцит – це наслідок спаду виробництва в країні або наслідок фінансової політики держави;

2) визначити: зменшує дефіцит бюджету приватні інвестиції або заохочує їх.

Теоретично вирішити проблему дефіциту досить просто – збільшити податки та інші надходження або скоротити видатки. Однак насправді все набагато складніше: збільшувати податки або недоцільно, або неможливо, а скорочувати видатки також неможливо, бо вони досягли критичного мінімуму. Тому система дефіцитного фінансування державних потреб є досить звичайною практикою у країнах із різними фінансовими можливостями. Величина бюджетного дефіциту у світі коливається від 3 до 15 % від ВВП. Країни ЄС максимально можливим рівнем дефіциту бюджету вважають 6 % від ВВП, хоча

вже за тривідсоткового його рівня спостерігаються зростання інфляції та зниження інвестиційної активності.

Дефіцит бюджету виникає внаслідок багатьох не тільки об'єктивних, а й суб'єктивних причин. Проблема бюджетного дефіциту стосується не лише обмеженості можливостей держави мобілізувати необхідні доходи, а й оптимізації витрат держави.

*Основними причинами виникнення бюджетного дефіциту є:*

- зменшення приросту національного доходу внаслідок економічної кризи і спаду виробництва;
- збільшення державних видатків на фінансування неекономічних сфер діяльності, особливо на державне управління та економічно необґрунтовані соціальні програми;
- падіння доходів в умовах кризового стану економіки та зменшення надходжень до держбюджету;
- циклічні спади в економіці, особливо якщо вони глибокі й тривалі;
- неефективний механізм оподаткування суб'єктів господарювання, коли завищений податковий тиск призводить до поступового зниження ділової активності та тінізації економіки;
- неправильно визначені орієнтири та непослідовність фінансово-економічної політики;
- слабкий фінансовий контроль з боку держави за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів;
- збереження ситуації, за якої найприбутковішими є вкладення капіталу у сфери нематеріального виробництва: торгово-посередницьку та фінансово-кредитну;
- зростання внутрішнього та зовнішнього державного боргу;
- у короткостроковій перспективі – зменшення податків з метою підвищення ділової активності та стимулювання економіки (без відповідного коригування бюджетних витрат).

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретними причинами такого відставання можуть бути:

- кризові явища в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;
- мілітаризація економіки в мирний час;
- надзвичайні обставини (війна, масштабні стихійні лиха);
- здійснення значних централізованих вкладень у розвиток виробництва і зміну його структури;
- надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту.



Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету в Україні є зниження обсягів виробництва й скорочення доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значного тіньового сектора в економіці, надмірні державні витрати за окремими статтями бюджету.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової безпеки будь-якої держави. Згідно з даними міжнародної статистики «нормальна» величина бюджетного дефіциту в індустріальне розвинутих країнах коливається в межах 3 - 4 % від розміру ВВП.

Для фінансування дефіциту бюджету використовуються:

- внутрішні позики;
- зовнішні запозичення;
- доходи від приватизації.

Бюджетним кодексом України (гл. 3, ст. 15) встановлена заборона на використання емісійних коштів Національного банку України на покриття дефіциту державного бюджету.

Фінансування дефіциту бюджету розраховується на чистій основі, тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми боргу:

$$\text{Фінансування дефіциту} = \text{Запозичення} - \text{Погашення боргу} + \text{Зміна залишків.}$$

В аналітичному вигляді фінансування дефіциту державного бюджету можна визначити таким чином:

$$BD = MB + D + e \cdot D^*$$

де  $BD$  - показник дефіциту бюджету;

$MB$  - грошова база;

$D$  - внутрішній борг;

$D^*$  - зовнішній борг в іноземній валюті;

$e$  - валютний курс.

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням існує рівновага, тобто перше дорівнює другому:

$$\text{Дефіцит} = \text{Видатки} - \text{Доходи} = \text{Фінансування дефіциту.}$$

#### *Запитання для самоконтролю*

1. Дайте визначення бюджету як економічної категорії.
2. Сукупність яких грошових відносин характеризує бюджет держави як об'єктивну економічну категорію?
3. Які функції виконує бюджет держави як економічна категорія? У чому їхні особливості?
4. У чому виявляються особливості бюджету держави за змістом, формою, організаційною побудовою та правовим характером?

5. У чому полягає сутність бюджетного механізму?
6. Що ви розумієте під бюджетним устроєм країни?
7. Дайте визначення бюджетної системи і поясніть його.
8. Які ланки входять до бюджетної системи і який між ними взаємозв'язок?
9. На яких принципах ґрунтується бюджетна система України?
10. Що ви розумієте під бюджетним регламентом?
11. У чому полягає зміст бюджетного процесу?
12. Які фактори впливають на величину бюджетного фонду?
13. Визначте сутність поняття «доходи бюджету».
14. Як класифікуються доходи бюджету?
15. Назвіть методи формування доходів бюджету та охарактеризуйте їх.
16. Які показники характеризують стан бюджету як фінансового плану?
17. Визначте основні види податкових надходжень.
18. Назвіть основні види неподаткових надходжень.
19. Як поділяються доходи бюджету від операцій з капіталом?
20. Визначте сутність поняття «видатки державного бюджету». Які економічні відносини виражають видатки?
21. Охарактеризуйте систему видатків бюджету.
22. У чому полягає суть функціональної класифікації видатків бюджету?
23. Охарактеризуйте економічну класифікацію видатків, її призначення.
24. Дайте визначення відомчої та програмної класифікації видатків.
25. Які принципи покладено в основу розподілу видатків між бюджетами?
26. Охарактеризуйте форми бюджетного фінансування.
27. Сутність дефіциту бюджету та причини його виникнення.
28. Назвіть основні концепції збалансованості бюджету.
29. Охарактеризуйте методи фінансування бюджетного дефіциту.
30. За якими показниками оцінюється стан бюджету?
31. Що ви розумієте під бюджетним профіцитом?
32. Охарактеризуйте форми бюджетного профіциту.
33. Про що свідчить показник бюджетного дефіциту?
34. За якими класифікаційними ознаками групуються види бюджетного дефіциту?
35. Назвіть основні причини виникнення бюджетного дефіциту.
36. Якими можуть бути соціально-економічні наслідки бюджетного дефіциту?
37. Назвіть наслідки бюджетного дефіциту в Україні.
38. Охарактеризуйте основні концепції збалансованості бюджету. Мета їх використання.
39. Як класифікуються джерела фінансування бюджетного дефіциту за Бюджетним кодексом України?
40. Яка різниця між зовнішнім та внутрішнім фінансуванням бюджетного дефіциту?
41. Що ви розумієте під монетизацією бюджетного дефіциту?
42. Що таке сеньйораж?
43. У чому полягає проблема вибору моделі фінансування бюджетного дефіциту?
44. Назвіть фіскальні обмеження, встановлені Бюджетним кодексом України, та їхні недоліки.

## ТЕМА 6 СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК

**Базові терміни і поняття:** страхування, ризик, страховий захист, страховий фонд, централізований страховий резервний фонд, фонд самострахування, страховик, страхувальник, застрахований, страховий ринок, страхові посередники, страхові агенти, страхові брокери, страхові продукти (послуги), перестрахування, державний орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

### 6.1 Економічна природа і сутність страхування

Страхування є самостійною сферою фінансової системи. Включаючи сферу страхування до фінансової системи, ми виходимо з того, що економічна категорія страхування є складовою категорії фінансів.

*Економічна сутність* страхування полягає у створенні спеціалізованими організаціями - страховими компаніями страхового фонду, якій формується з внесків страхувальників і з якого відшкодовуються збитки, понесені страхувальниками в результаті страхових випадків, покритих страхуванням.

Водночас можна виділити *суттєві ознаки*, що характеризують специфічність категорії страхування. Це:

1) страхування, пов'язане тільки з перерозподільними відносинами, які обумовлені наявністю настання раптових, непередбачених подій, тобто страхових випадків, які завдають матеріальної або іншої шкоди народному господарству і населенню;

2) при страхуванні здійснюється солідарний розподіл завданого збитку між учасниками страхування, що зумовлює повернення коштів, мобілізованих до страхового фонду;

3) замкнений розподіл збитків обумовлює зворотність коштів, мобілізованих у страховий фонд;

4) перерозподільні відносини у страхуванні виходять за рамки календарного року. Розподіл збитків у часі пов'язаний із випадковим характером виникнення надзвичайних подій.

Наведені особливості перерозподільних відносин, що виникають під час страхування, уможливають таке його визначення:

**Страхування як економічна категорія** – це сукупність особливих замкнутих перерозподільних відносин між його учасниками з приводу формування цільового страхового фонду і його використання для відшкодування збитків, заподіяних за непередбачених несприятливих обставин, а також для надання матеріальної допомоги громадянам у разі настання певних подій у їх житті.

Згідно з Законом України «Про страхування» страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових

фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Сутність страхування проявляється у його функціях. Вони дають змогу виявити особливості страхування як ланки фінансової системи. *Страхуванню властиві такі функції: ризикова, попереджувальна, нагромаджувальна та контрольна.* Головною, визначальною є **ризикова функція**, оскільки страховий ризик як імовірність збитків безпосередньо пов'язаний з основним призначенням страхування – надання грошової допомоги постраждалим господарствам або громадянам. Саме в рамках ризикової функції відбувається перерозподіл грошових коштів серед учасників страхування у зв'язку з наслідками страхових подій. **Попереджувальна функція** пов'язана з використанням частини страхового фонду на зменшення наслідків страхового ризику. Заощадження грошових сум за допомогою страхування на дожиття пов'язане з потребою в страховому захисті досягнутого сімейного достатку. Отже, страхування може мати й **нагромаджувальну функцію**.

**Контрольна функція** страхування впливає з указаних вище трьох специфічних функцій і проявляється одночасно з ними в конкретних страхових відносинах в умовах страхування. Відповідно до вимоги контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових операцій.

Основними суб'єктами страхування виступають страховик, страхувальник і застрахований.

**Страховик** – юридична особа страхова компанія, яка діє на підставі відповідної ліцензії, беручи на себе зобов'язання щодо створення колективного страхового фонду і виплати з нього страхового відшкодування страхувальнику або третій особі, на чю користь укладений договір, при настанні страхового випадку. За методом фінансової діяльності страховик є звичайною підприємницькою структурою, що діє на основі комерційного розрахунку. За предметом діяльності (фінансовими ресурсами) страховик є фінансовим інститутом.

**Страхувальник** – юридична чи фізична особа, яка на підставі відповідної угоди зі страховиком сплачує страхові внески до страхового фонду й отримує право на відшкодування збитків у разі настання страхового випадку.

**Застрахований** – юридична чи фізична особа, якій належить страхове відшкодування у разі настання страхового випадку, у договорах особистого страхування – це особа, на користь якої укладений договір страхування і яка має право отримати компенсацію при настанні страхового випадку чи викупну суму за дострокового розторгнення договору. Застрахований може бути одночасно і страхувальником, якщо уклав договір стосовно себе і сплатив страховий внесок. Крім того, може виділятися такий суб'єкт, **як отримувач** страхового відшкодування, у тих випадках, коли його не може отримати застрахований.

**Об'єкт страхування** – це конкретний майновий інтерес страхувальника або застрахованої особи. Цей інтерес може складати майно, життя, здоров'я, відповідальність, яким може бути завдано шкоди стихійним лихом, нещасним випадком або іншою страховою подією;

**Страховий ризик** – це певна подія, у разі якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання;

**Страховий випадок** – це подія, передбачувана договором страхування або законодавством, яка відбулась і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі;

**Страхова сума** – це грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний провести виплату при настанні страхового випадку, а також сума, що виплачується за особистим страхуванням;

**Страхове відшкодування** – це грошова сума, яка виплачується страховиком за умов майнового страхування і страхування відповідальності з настанням страхового випадку.

Страхові відносини є досить різноманітними. Як правило, вони є дво- чи тристоронніми. Двосторонні відносини складаються між страховиком і страхувальником, який водночас є і застрахованим, тристоронні - між страховиком, страхувальником і застрахованим.

В окремих випадках у страхових відносинах може брати участь кілька страховиків. Це зумовлено двома формами страхових відносин: співстрахування і перестрахування. **Співстрахування** – це розміщення одного ризику частками у кількох страховиків. Звичайно на кожен страхову суму видається окремий поліс. **Перестрахування** – це передання договору страхування від одного страховика до іншого. У цих відносинах перший страховик (перестрахувальник), приймаючи на страхування ризики, частину відповідальності за ними передає іншому страховикові (перестраховику) на відповідних умовах.

Страхові відносини включають:

- страхові платежі;
- виплату страхового відшкодування;
- перестрахування;
- розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку;
- отримання доходів від розміщення коштів на фінансовому ринку.

**Страхові платежі** – це переказування коштів страхувальником страховику. Вони можуть здійснюватись одноразово чи поетапно. Внесення страхових платежів здійснюється на основі страхових тарифів - розміру плати з одиниці страхової суми.

**Страховий тариф відображає ціну страхування.** Це основний чинник конкуренції на страховому ринку. Чим більше охоплено страхувальників, чим

менші витрати страховика, тим нижчий розмір страхового тарифу і тим більші можливості для залучення нових клієнтів.

**Страхове відшкодування** – це виплата страховиком застрахованому (або отримувачу) повної чи часткової суми збитків. Розмір страхового відшкодування залежить від двох чинників - страхової суми і страхового збитку. *Страхова сума* - це сума, на яку застрахований об'єкт страхування або розмір максимальної відповідальності страховика за договором у разі настання страхового випадку. Розміри страхової суми визначаються, з одного боку, вартісною оцінкою об'єкта страхування, а з іншого - можливостями і побажаннями страхувальника. Відношення страхової суми до вартісної оцінки об'єкта страхування характеризує **страхове забезпечення**, яке не може перевищувати 100 %. **Страховий збиток** являє собою вартісну оцінку заподіяних застрахованому втрат.

Взаємовідносини з фінансовим ринком характеризують розміщення на ньому тимчасово вільних коштів страхових фондів і отримання від цього доходів. Отримані доходи розподіляються на дві частини. Одна формує доходи страхових компаній і становить певну частину їхнього прибутку. Друга частина спрямовується безпосередньо на формування страхових фондів. Вона характеризує здешевлення страхування для страхувальників за рахунок використання їхніх коштів (страхових платежів) на фінансовому ринку. Це важлива складова раціонального й ефективного використання фінансових ресурсів країни в цілому.

Страхові відносини між суб'єктами страхування і грошові потоки регулюються відповідними угодами між страховиком і страхувальником, які мають юридичну силу. Документ, що засвідчує факт страхування, називається **страховим полісом** (свідомством). Він видається страховиком після сплати страхового внеску (разового чи першого). У страховому полісі вказуються об'єкт і вид страхування, строки дії договору і страхові випадки.

## 6.2 Основні форми страхування, їх класифікація

У практиці господарювання економічна категорія страхування проявляється через формування спеціальних цільових ресурсів, призначених для відшкодування збитків - страхових фондів.

*Страхові фонди* класифікуються за наступними ознаками:

1. За матеріально-речовинним складом:
  - матеріальні;
  - грошові;
2. За формами проведення:
  - добровільне страхування.;
  - обов'язкове страхування;

3. За ступенем централізації:

- державні резервні фонди;
- резервні фонди місцевого рівня;

4. За напрямками використання:

- для покриття збитків від стихійного лиха всередині країни;
- для покриття збитків від стихійного лиха за межами держави;
- для компенсації непередбачених витрат об'єктів бюджетної сфери.

*Фінансові резервні (страхові) фонди* створюються:

- на підприємствах, організаціях, у закладах;
- у міністерствах, відомствах та інших органах управління;
- резервні фонди Кабінету Міністрів, виконавчих комітетів, адміністрацій,

що передбачаються в державному і місцевому бюджетах.

*Фонд державного страхування* відрізняється від інших грошових резервних фондів тим, що будучи централізованим резервом, утворюється за рахунок децентралізованих внесків суб'єктів економічної діяльності. Кошти, акумульовані у фонді державного страхування, використовуються як джерело кредитних ресурсів держави, тому що між часом надходження платежів і часом виплати проходить певний період часу. Перевищення сум надходжень у фонд державного страхування над виплатами з фонду страхування надходить у бюджет.

*Класифікація сукупності страхових відносин* має такий вид:

1. *Майнове страхування* (об'єктом страхування виступають матеріальні цінності):

- страхування майна підприємств і організацій.
- страхування майна сільськогосподарських підприємств (об'єктом страхування виступають: врожай сільськогосподарських культур, багаторічні насадження, сільськогосподарські тварини - 70% від їх балансової вартості).
- страхування майна кооперативів і громадських організацій.
- страхування майна громадян.

2. *Соціальне страхування* - вид обов'язкового страхування; його призначення - необхідність матеріального забезпечення громадян, які внаслідок певних причин не можуть брати участі в суспільно-корисній праці і не спроможні за рахунок власної праці підтримувати своє існування.

Кошти соціального страхування використовуються у вигляді грошових виплат, фінансування послуг і надання пільг:

- а) грошові виплати - пенсії й оплата лікарняних;
- б) фінансування послуг - оплата послуг закладів охорони здоров'я для відновлення працездатності, проведення оздоровчо-профілактичних заходів;
- в) надання пільг - пільгові послуги для трудового навчання і працевлаштування інвалідів, надання їм послуг з протезування, юридичної допомоги, оплата послуг інтернатів і т.д.

3. *Особисте страхування*:

- страхування життя і пенсій;
- медичне страхування;
- страхування від нещасних випадків.

#### 4. Страхування відповідальності:

- страхування заборгованості (кредитних ризиків). На страхування приймається ризик непогашених позичальником отриманих кредитів і відсотків по них. Договір страхування припускає погашення від 50 до 90% суми непогашеного кредиту;

- страхування громадянської відповідальності на випадок заподіяння збитку третім особам (водіїв автотранспорту., підприємців перед працівниками по найму, авіаційних перевізників, власників джерел забруднення навколишнього простору);

- страхування власників джерел підвищеної небезпеки (підприємств-виробників хімічних речовин).

#### 5. Страхування підприємницьких ризиків:

- страхування на випадок неотримання прибутку.

- страхування непередбачених збитків, простоїв, зниження рентабельності, на випадок несплати рахунків і т.д.

Основні види страхування - майнове, особисте, страхування відповідальності.

Об'єктом *майнового страхування* є майно підприємств, закладів, організацій і населення в різних видах. Призначення майнового страхування полягає у відшкодуванні збитку, що виражається в загибелі й пошкодженні яких-небудь предметів через настання страхового випадку. Страхувальником виступає власник майна.

На страхування приймаються усі види майна, що належить підприємствам і організаціям - будинки, споруди, засоби транспорту, устаткування, інвентар, товари, різні види сільськогосподарських культур і тварин. Основні й оборотні фонди (крім посівів і тварин) страхуються, виходячи з їх повної балансової вартості.

Максимальний розмір страхового відшкодування визначається страховою сумою і виплачується при повній загибелі майна. При пошкодженні майна відшкодування складає частину страхової суми.

*Методи відшкодування втрат* бувають:

- метод пропорційного відшкодування збитку. Страхове відшкодування становить таку частину збитку, яку страхова сума складає стосовно страхової оцінки майна;

- метод «першого ризику». Всі збитки, що не перевищують страхову суму, відшкодовуються цілком, а інші не відшкодовуються зовсім.

Розходження в розмірі відшкодування в даних методах виникає тільки у випадку пошкодження майна, а при умові повної його загибелі сума страхового відшкодування буде однаковою.

Об'єктом *особистого страхування* є життя, здоров'я і працездатність населення. Його призначення - виплата громадянам обумовленої грошової суми при настанні певної події в їхньому житті.



Особисте страхування підрозділяється на:

1) *страхування від нещасних випадків*:

- індивідуальне страхування громадян;
- страхування працівників за рахунок організацій, де вони працюють;
- страхування дітей і школярів;
- страхування пасажирів авіаційного і залізничного транспорту;

2) *страхування життя*:

–змішане страхування; його тарифи підвищуються зі збільшенням віку і знижуються при великій тривалості дії договору.

- страхування дітей;
- весільне страхування;
- страхування пенсій;
- страхування на випадок смерті застрахованого;
- страхування на випадок втрати працездатності.

Об'єктом страхування у *страхуванні відповідальності* виступає відповідальність перед третіми особами, якою може бути заподіяний збиток внаслідок будь-якої дії або бездіяльності страхувальника. Метою страхування відповідальності є страховий захист економічних інтересів суб'єктів, здатних заподіяти шкоду.

### **6.3 Прибутки і витрати страховика, фінансові результати страхових компаній**

У процесі формування і розподілу страхового фонду формуються прибутки, витрати і фінансові результати страхових операцій.

До *прибутків від страхової діяльності* відносяться:

- зароблені страхові платежі по договорах страхування і перестрахування;
- відсотки від страхових сум, що виплачуються тим особам, які укладають перестрахувальні договори;
- комісійні винагороди від операцій перестрахування;
- надходження із запасних або резервних фондів.

До *витрат страхової діяльності* відносяться:

- витрати на виплату страхового відшкодування та страхових сум;
- відрахування в запасні й резервні фонди (по кожному виду страхування й у цілому по всіх операціях);
- відрахування на попереджувальні заходи (від стихійних або нещасних випадків);
- витрати на ведення страхових справ.

Фінансові результати страхових операцій визначаються окремо по кожному виду страхування і по всіх страхових операціях у цілому. Визначення робиться шляхом зіставлення прибутків і витрат страхових організацій. У випадку, якщо прибутки перевищують витрати, страхова організація працює прибутково. У випадку перевищення витрат над прибутками страхова

організація працює зі збитком.

*Загальний прибуток страховика* складається з наступних складових:

- прибуток від страхової діяльності;
- прибуток від інвестування і розміщення тимчасово вільних коштів;
- прибуток від інших операцій.

За результатами діяльності страхової організації визначається *рентабельність страхових операцій*: відношенням річної суми прибутку до річної суми платежів. Рентабельність визначається по кожному виду страхування і в цілому по всіх операціях.

#### **6.4 Поняття страхового ринку і його організаційна структура**

В умовах утвердження ринкових засад господарювання важливою передумовою забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку та загального добробуту є ефективне функціонування страхового ринку.

Поняття «*страхового ринку*» можна розглядати з таких позицій:

- як сферу економічних відносин, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист та формується попит і пропозиція на нього;
- як форму організації фінансових відносин щодо формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту юридичних і фізичних осіб;
- як соціально-економічне середовище, в якому функціонують страхові компанії, страхувальники, посередники, що приймають участь в реалізації страхових послуг;
- як сукупність страхових організацій і страхових послуг;
- як механізм перерозподілу фінансових ресурсів страхувальників і страховиків.

Об'єктивними умовами функціонування страхового ринку є наявність:

- потреби в страхових послугах;
- об'єктів страхування, що мають споживчу вартість;
- суб'єктів страхування, що здатні задовольнити потреби або їх споживати. Загальну організаційну структуру страхового ринку характеризують його суб'єкти та об'єкти (рис. 6.1).

До основних суб'єктів страхового ринку належать:

- страховики;
- страхувальники;
- страхові посередники.

За характером здійснюваних операцій страхові компанії поділяються на:

- *спеціалізовані* – такі, що спеціалізуються виключно на окремих видах страхування;
- *універсальні*, що виконують різні види страхування;
- *перестраховальні*, які здійснюють страхування великих і небезпечних ризиків.

На страховому ринку України переважно працюють акціонерні товариства закритого типу, що пояснюється низькими вимогами до розміру статутного фонду страховика, відсутністю розвиненого ринку цінних паперів, спрощеною процедурою реєстрації тощо. Іншими формами організації страхових відносин є товариства з додатковою відповідальністю, командитні товариства, товариства з повною відповідальністю.



Рисунок 6.1 – Організаційна структура страхового ринку

Крім вищезазначених основних суб'єктів, виділяють й інших учасників страхових відносин: товариства взаємного страхування, перестраховальні компанії, об'єднання страховиків, орган у справах нагляду за страховою діяльністю.

Товариства взаємного страхування (ТВС) створені на основі добровільної угоди між об'єднаннями юридичних або фізичних осіб для страхового захисту своїх майнових інтересів. Специфіка взаємного страхування полягає в тому, що при створенні страхового фонду забезпечується безприбуткова основа. Предметом основної діяльності товариств взаємного страхування є

забезпечення страхового захисту, однак обсяг ризиків, що можуть бути прийняті на страхування, обмежений. ТВС, окрім проведення страхової діяльності, надають фінансову підтримку його членам через інвестування коштів, видачу позик на потреби учасників товариства тощо.

На страховому ринку України функціонують такі об'єднання страховиків, як *Ліга страхових організацій України, Моторне страхове бюро України, Авіаційне страхове бюро України, Морське бюро України, Асоціація «Українське медичне страхове бюро»*.

Метою створення Ліги страхових організацій України було добровільне об'єднання зусиль страховиків для формування повноцінного і дієвого страхового ринку та вирішення таких стратегічних завдань розвитку страхування в Україні:

- створення привабливого і доступного ринку для всіх страховиків та страхувальників нашої країни;
- подальше відтворення законодавчої і нормативної бази;
- перетворення страхування в ефективну складову ринкової економіки;
- розширення інвестиційних можливостей страховиків тощо.

Основними завданнями Моторного страхового бюро України є гарантування платоспроможності страховиків – членів Моторного транспортного страхового бюро щодо страхових зобов'язань; забезпечення розвитку страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та організації співпраці з страховими організаціями інших держав у цій галузі.

Авіаційне страхове бюро організоване з метою координації діяльності національних страховиків у галузі авіаційних ризиків; співпраці із суб'єктами господарювання, які експлуатують або обслуговують засоби авіаційного транспорту; дослідження та прогнозування національного ринку страхових послуг у галузі авіації; розроблення програм та методів страхування авіаційних ризиків, заходів щодо запобігання страховим випадкам тощо.

Морське страхове бюро створене для захисту і розвитку інтересів морського страхування, формування міжнародної політики страхування морської діяльності, узагальнення морського страхового законодавства.

Основною метою Асоціації «Українське медичне страхове бюро» є сприяння розвитку медичного страхування в Україні за допомогою впровадження єдиних правил, вимог і стандартів діяльності, забезпечення необхідної допомоги страховим компаніям у проведенні медичного страхування, організації юридичного захисту прав страховиків та страхувальників на ринку послуг медичного страхування.

Детальніше зупинимось на таких суб'єктах страхового ринку, як посередники.

*Страхові посередники* – страхові брокери чи агенти, через яких укладається договір страхування і вирішуються окремі питання щодо врегулювання претензій.

*Страхові брокери* – юридичні особи або громадяни, які офіційно зареєстровані в установленому порядку і за винагороду здійснюють посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу в страхуванні.

*Страхові агенти* – юридичні і фізичні особи, які є представниками страховика і діють у його інтересах за винагороду на підставі договору доручення із страховиком.

*Аджастери (диспашери)* – спеціалісти з розрахунків аварій та розподілу збитків між учасниками морського перевезення.

*Аварійні комісари* встановлюють причини настання страхового випадку, характер та розмір збитків, як правило, під час дорожньо-транспортних аварій.

*Сюрвейєри* – інспектори чи агенти страховика, що здійснюють огляд та оцінювання майна і визначають імовірність реалізації страхового ризику.

*Андерайтери* – юридичні особи, які діють від імені страховика та мають право брати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки й умови договорів страхування на основі норм страхового права.

Об'єктом страхового ринку є *страхові продукти* – *специфічні страхові послуги*, що надаються страхувальнику при виконанні договору страхування. А перелік видів страхування, якими може користуватися страхувальник, відображає асортимент страхового ринку.

З метою наукового дослідження чи спостереження, вивчення умов функціонування та перспектив розвитку страхового ринку доцільно розглянути й інші ознаки його класифікації.

В основу *інституціональної структури* страхового ринку покладено приватну, комбіновану, публічну форми власності. За такою структурою розрізняють акціонерні, корпоративні, взаємні та державні страхові компанії, діяльність яких регулюється Господарським кодексом України, законами України «Про господарські товариства» та «Про страхування».

За *територіальною* ознакою розрізняють національний, регіональний та світовий страхові ринки.

За *галузевою* – страховий ринок поділяють на ринок страхування життя та ринок загальних (ризикових) видів страхування (майнового, особистого, відповідальності).

## **6.5 Державне регулювання у сфері страхування**

Держава як учасник страхового ринку створює правові основи регламентування страхової діяльності, а в особі уповноваженого органу здійснює нагляд за дотриманням вимог чинного законодавства та ефективного розвитку страхових послуг з метою запобігання неплатоспроможності страховиків та захисту інтересів страхувальників.

Спеціальним уповноваженим державним органом виконавчої влади у сфері

страхування є Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України, яка виконує такі функції.

*1. Нормативно-правове регулювання у сфері страхування:*

- розроблення нормативних та методичних документів з питань страхової діяльності, які належать до компетенції уповноваженого органу;
- узагальнення практики страхової діяльності на страховому ринку, розроблення і подання в установленому порядку пропозицій щодо розвитку й удосконалення законодавства України про страхову і посередницьку діяльність у страхуванні та перестраховуванні;
- прийняття у межах своєї компетенції нормативно-правових актів з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні та перестраховуванні;
- встановлення правил формування, обліку і розміщення резервів та показників звітності.

*2. Нагляд за учасниками страхового ринку:*

*1) реєстрація:*

- ведення єдиного державного реєстру страховиків (перестраховиків) та страхових і перестрахових брокерів;
- видача страховикам ліцензій на здійснення страхової діяльності та проведення перевірок їх відповідності виданій ліцензії;
- реєстрація правил (умов) добровільного страхування, на які видається ліцензія;
- реєстрація змін та (або) доповнень до правил добровільного страхування у разі запровадження страховиком нових правил страхування чи внесення змін та (або) доповнень;

*2) ліцензування страхової діяльності;*

*3) контрольно-наглядова функція:*

- проведення перевірок щодо правильності застосування страховиками (перестраховиками) та страховими посередниками законодавства про страхову діяльність і достовірності їх звітності;
- проведення аналізу додержання законодавства об'єднаннями страховиків і страхових посередників;
- здійснення контролю за платоспроможністю страховиків відповідно до взятих ними страхових зобов'язань перед страхувальниками.

*3. Організаційне та методичне забезпечення діяльності у сфері страхування*

- забезпечення проведення дослідницько-методологічної роботи з питань страхової і посередницької діяльності у страхуванні і перестраховуванні, підвищення ефективності державного нагляду за страховою діяльністю;
- проведення і координація у визначеному законодавством порядку навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, організація нарад, семінарів, конференцій з питань страхової діяльності;
- участь у міжнародному співробітництві у сфері страхування і посередницькій діяльності у страхуванні та перестраховуванні, вивчення,

узагальнення, поширення світового досвіду;

– здійснення організаційно-методичного забезпечення проведення актуарних розрахунків.

Основними напрямками вдосконалення державної політики в галузі страхування є:

- подальший розвиток законодавчої і нормативної баз;
- залучення страхового ринку до вирішення найважливіших питань соціального страхування;
- створення оптимального співвідношення між обов'язковим і добровільним страхуванням;
- формування комплексної системи висококваліфікованого кадрового забезпечення;
- створення конкурентного середовища між страховиками і страховими посередниками;
- підвищення рівня інформаційного забезпечення;
- посилення впливу держави на проведення інвестиційної політики з боку страховиків.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. У чому полягає сутність поняття страхування?
2. Наведіть ознаки класифікації страхування.
3. Розкрийте механізм здійснення ризик-менеджменту.
4. Якою є організаційна структура страхового ринку України?
5. У чому полягають особливості функціонування страхових компаній?
6. На основі яких нормативних актів здійснюється державне регулювання страхової діяльності?
7. Визначте особливості страхування життя.
8. Що є об'єктами майнового страхування?
9. Дайте визначення страхування відповідальності.
10. Розкрийте механізм здійснення співстрахування.
11. З чого складаються витрати страховика?
12. Якими чинниками забезпечується фінансова надійність страховика?

## ТЕМА 7 ФІНАНСОВИЙ РИНОК

**Базові терміни і поняття:** фінансовий ринок, ринок грошей, ринок капіталів, кредитний ринок, ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок золота, ринок фінансових послуг, організований (біржовий) ринок, неорганізований (позабіржовий) ринок, первинний ринок, вторинний ринок, інструменти фінансового ринку, суб'єкти фінансового ринку, фінансові посередники.

### 7.1 Сутність і значення фінансового ринку в сучасних ринкових умовах

Фінансовий ринок є складовою сферою фінансової системи держави. Він може успішно функціонувати тільки в умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі-продажу. За допомогою фінансового ринку мобілізуються і використовуються тимчасово вільні фінансові ресурси або ресурси, що мали обумовлене раніше цільове призначення. Об'єктивною *передумовою функціонування фінансового ринку* є незбіг потреби у фінансових ресурсах з джерелами її задоволення. Фінансовий ринок виступає посередником руху коштів від їх власників до користувачів.

*За економічною сутністю фінансовий ринок* - це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

*Об'єктами* відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери й фінансові послуги, *суб'єктами* відносин - держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни.

*Головною функцією фінансового ринку* є забезпечення руху грошових коштів від одних власників (кредиторів) до інших (позичальників).

*В організаційному плані фінансовий ринок* - це сукупність ринкових фінансових інституцій, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників. До них належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди компаній, лізингові організації, пенсійні та страхові фонди, національний банк, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії, інвестиційні керуючі реєстратори, інші фінансові інституції, які відповідно до чинного законодавства можуть здійснювати операції на фінансовому ринку.

*Фінансовий ринок* – елемент фінансової системи, який займає особливе місце. По-перше, він виступає надбудовою, через яку відбувається діяльність усієї фінансової системи; По-друге, це з'єднувальна ланка, через яку здійснюється рух фінансових ресурсів. Він є важливою складовою ринкової економіки.

Значення фінансового ринку в системі ринкових відносин полягає у можливості відкласти сьогодиншнє споживання, нагромадити заощадження і спрямувати їх у сферу підприємництва.



Фінансовий ринок – складова фінансової системи держави. За своєю суттю це механізм перерозподілу фінансових ресурсів між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, державою і населенням, між учасниками бюджетного процесу, деякими міжнародними фінансовими інститутами. Фінансовий ринок включає:

- валютний ринок,
- ринок кредитів,
- ринок цінних паперів,
- ринок фінансових послуг.

*Валютний ринок* – це процес купівлі-продажу іноземних валют за національним курсом, який складається на основі попиту і пропозиції на ці валюти. Його функції: своєчасне здійснення міжнародних розрахунків, страхування валютних ризиків; регулювання валютних курсів і диверсифікації валютних резервів; регулювання економічних і соціальних процесів у державі.

*Ринок кредитів* – це процес залучення коштів у грошовій формі на умовах повернення, платності й строковості. Кредитний ринок є одним із найстаріших сегментів фінансового ринку, він виник як закономірна реакція на потребу в додаткових фінансових ресурсах для здійснення процесу фінансового забезпечення підприємницької та інших видів діяльності юридичних і фізичних осіб.

*Ринок цінних паперів* – це форма розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів з метою повнішого забезпечення потреб економіки в ресурсах та їхнього ефективного використання. Це особлива сфера ринкових відносин, де завдяки продажу ЦП здійснюється мобілізація фінансових ресурсів для задоволення інвестиційних потреб суб'єктів економічної діяльності.

*Фінансові послуги* – це сукупність різноманітних форм мобілізації і використання фондів фінансових ресурсів для фінансового забезпечення процесу виробництва, виконання робіт і надання послуг, які здійснюються на платній основі та мають відмінні риси свого функціонування.

Фінансовий ринок – це підсистема фінансових відносин, що має свою структуру та визначені функції. *Функції фінансового ринку:*

- 1) обслуговування товарного обігу за допомогою кредиту;
- 2) акумуляція грошових заощаджень та нагромаджень населення, підприємств, держави;
- 3) трансформація акумульованих грошових коштів у позичковий та інвестиційний капітал;
- 4) реалізація вартості, втіленої у фінансових активах, та організація процесу доведення фінансових активів до споживачів (покупців, вкладників);
- 5) перерозподіл на взаємовигідних умовах грошових коштів підприємств із метою їх ефективнішого використання;
- 6) вплив на грошовий обіг і прискорення концентрації та централізації капіталу, обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів;

- 7) формування ринкових цін на окремі види фінансових активів;
- 8) страхова діяльність та формування умов для мінімізації фінансових та комерційних ризиків;
- 9) кредитування уряду, місцевих органів самоврядування шляхом розміщення урядових та муніципальних цінних паперів;
- 10) обслуговування населення у кредитуванні споживчих видатків.

*Економічна роль фінансового ринку* полягає у його здатності об'єднати дрібні, розрізнені грошові кошти в інтересах усього суспільного нагромадження. Це дає змогу активно впливати на концентрацію та централізацію виробництва та капіталу, забезпечити рух фінансових потоків, переливання вільних фінансових фондів (заощаджень) в інвестиції.

## **7.2 Суб'єкти фінансового ринку, їх класифікація та функції**

Усіх суб'єктів фінансового ринку можна розглядати за різними ознаками: економічною, юридичною, функціональною.

1. **3 економічного погляду** основними суб'єктами на фінансовому ринку є:
  - домашні господарства (населення);
  - суб'єкти господарювання різноманітних форм власності;
  - держава та місцеві органи влади;
  - фінансові посередники.

Завдяки системі фінансових посередників на фінансовому ринку (банки, спеціалізовані небанківські фінансово-кредитні установи: кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні та фінансові фонди, лізингові, трастові компанії та ін.) заощадження населення (домашніх господарств), нагромадження фірм та підприємств перетворюються на кредити та інвестиції для інших суб'єктів господарювання, що дає їм змогу задовольнити потребу в додаткових коштах для розширення своєї діяльності.

2. **3 правового погляду** у ролі суб'єктів фінансового ринку виступають індивідуальні, інституціональні учасники та органи державного регулювання.

*Індивідуальні учасники* – це фізичні особи, які мають певні права та зобов'язання на фінансовому ринку згідно з чинним законодавством. У цій ролі можуть виступати громадяни певної держави, особи без громадянства та іноземні громадяни.

*Інституціональні учасники* – це юридичні особи, які не є органами державного регулювання. До них належать підприємства, організації, товариства, компанії, фонди тощо. Ці учасники мають відокремлене майно, характеризуються організаційною єдністю, мають змогу виступати від свого імені, наділені певними правами та обов'язками, мають розрахункові рахунки в банку та ін.

Особливе місце займають на фінансовому ринку *органи державного регулювання*. У їх ролі виступають органи законодавчої, виконавчої та судової влади, а також інші державні органи.

3. *Залежно від функцій*, які виконуються суб'єктами фінансового ринку, їх можна поділити на такі групи:

1) *основні, або прямі, учасники фінансового ринку – продавці та покупці фінансових активів (інструментів, послуг);*

2) *інфраструктурні – фінансові посередники (фінансові, інститути);*

3) *професійні учасники фінансового ринку – суб'єкти, що виконують допоміжні функції* (функції обслуговування основних учасників або окремих операцій на фінансовому ринку тощо). Вони належать до складу інфраструктури фінансового ринку, але виконують допоміжні, обслуговуючі за своїм характером функції, на відміну від фінансових інституційних посередників.

Основні учасники своїми діями створюють фінансовий ринок, підтримують рух фінансових інструментів та забезпечують безперервність і постійність взаємодії на ньому.

Інфраструктурні та професійні учасники фінансового ринку повинні допомагати та прискорювати процес взаємодії між основними суб'єктами фінансового ринку, сприяти підвищенню ефективності та якості проведення операцій на ньому.

Розглянемо основні види **учасників фінансового ринку** в розрізі основних їх груп.

*Основні, або прямі, учасники фінансового ринку* – це продавці і покупці фінансових активів (інструментів, послуг), які здійснюють основні функції у проведенні фінансових операцій на фінансовому ринку.

Основні учасники фінансових операцій мають свої певні відмінності та особливості залежно від того сегменту фінансового ринку, на якому вони виконують свої функції.

*На ринку позичкових капіталів* основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

– *кредитори* – суб'єкти фінансового ринку, що надають позику у тимчасове користування під певний відсоток. Основною функцією кредиторів є продаж грошових активів (як власних, так і залучених) для задоволення різноманітних потреб позичальників у фінансових ресурсах. Кредиторами на фінансовому ринку можуть бути: держава (здійснюючи цільове кредитування підприємств за рахунок загальнодержавного та місцевих бюджетів, а також державних цільових позабюджетних фондів); комерційні банки, які здійснюють найбільший обсяг і широкий спектр кредитних операцій; кредитні спілки та інші небанківські кредитно-фінансові установи;

– *позичальники* – суб'єкти фінансового ринку, які отримують позики від кредиторів під певні гарантії їх повернення і за певну плату у формі відсотка. Основними позичальниками грошових активів на фінансовому ринку є: держава (отримуючи кредити від міжнародних фінансових організацій і банків (державні позики)); комерційні банки (отримуючи кредити на міжбанківському

кредитному ринку); підприємства (для задоволення потреб у грошових активах з метою поповнення оборотних коштів і формування інвестиційних ресурсів); населення (у формі споживчого фінансового кредиту).

Учасниками ринку цінних паперів є емітенти, інвестори та інвестиційні інститути.

*Емітентами цінних паперів* є юридичні особи й державні органи або органи місцевого самоврядування. Емітенти несуть повну відповідальність за випущені ними цінні папери.

*Інвестори* - це фізичні та юридичні особи, які придбали цінні папери від свого імені і за власний рахунок.

*Інвестиційний інститут* – це юридична особа, створена у будь-якій організаційно-правовій формі, що допускається Законом України «Про підприємства в Україні». Засновниками інвестиційного інституту можуть бути як українські, так і іноземні юридичні та фізичні особи. Існують такі *види інвестиційних інститутів*: фінансові брокери, інвестиційні консультанти, інвестиційні компанії та інвестиційні фонди.

*Фінансовий брокер* – це юридична особа, яка виконує посередницькі функції при купівлі-продажу цінних паперів за рахунок та за дорученням клієнта.

*Інвестиційний консультант* – це юридична чи фізична особа, яка надає консультаційні послуги з питань випуску та обігу цінних паперів. Інвестиційний консультант може проводити аналіз фондового ринку (експертизу угод, вивчення та прогнозування кон'юнктури тощо), підготовку та організаційно-методичне забезпечення емісії.

*Інвестиційна компанія* є дилером, тобто юридичною особою, яка діє за власний рахунок. Інвестиційна компанія може залучати грошові кошти через емісію власних цінних паперів або отримання грошових позик банків.

*Інвестиційний фонд* – це юридична особа, яка здійснює діяльність, пов'язану із залученням коштів за рахунок емісії власних цінних паперів. Між інвестиційним фондом та інвестиційною компанією є певні відмінності.

Інвестиційна компанія – це переважно фінансовий посередник у первинному розміщенні цінних паперів між емітентом і кінцевим інвестором, а інвестиційний фонд акумулює дрібні заощадження і є кінцевим інвестором. Компанії обслуговують тільки юридичних осіб, тоді як фонди – ще й фізичних. Компанія має право працювати як інвестиційний консультант і фінансовий брокер, для фонду ж інші види діяльності є забороненими.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку проводить реєстрацію цінних паперів і регулює їх кругообіг, забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами.

На валютному ринку основними учасниками валютних операцій є:

– *продавці валюти*, якими є: держава (реалізує на ринку завдяки уповноваженим органом частину валютних резервів); комерційні банки (мають ліцензію на здійснення валютних операцій); підприємства, які ведуть зовнішньоекономічну діяльність (реалізують на ринку свою валютну виручку за

експортовану продукцію); фізичні особи (які реалізують наявну у них валюту за допомогою мережі обмінних валютних пунктів);

– *покупці валюти* – ті ж суб'єкти, що є її продавцями.

На *страховому ринку* основними прямими учасниками фінансових операцій є:

– *страховики* – суб'єкти фінансового ринку, які реалізують різні види страхових послуг (страхових продуктів). Основною функцією страховиків є здійснення всіх видів і форм страхування шляхом взяття на себе за певну плату різноманітних видів ризиків із зобов'язанням відшкодувати суб'єкту страхування збитки за настання страхового випадку. Основними страховиками є: *страхові фірми і компанії відкритого типу*, які надають страхові послуги всім категоріям суб'єктів страхування; компанії *перестрахування ризику* (перестраховики); які беруть на себе частину (або всю суму) ризику від інших страхових компаній (основною метою операцій перестрахування є дроблення великих ризиків для зменшення суми збитку, який відшкодовується первинним страховиком за настання страхового випадку);

– *страхувальники* – суб'єкти страхового ринку, які купують страхові послуги у страхових компаній та фірм з метою мінімізації своїх фінансових втрат за настання страхової події. Страхувальниками є як юридичні, так і фізичні особи.

На *ринку золота* та інших дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння основними видами прямих учасників фінансових операцій є:

– *продавці дорогоцінних металів та каміння*, якими можуть виступати: держава (реалізує частину свого золотого запасу); комерційні банки (реалізують частину своїх золотих авуарів); юридичні та фізичні особи (за необхідності реінвестування коштів, які раніше були вкладені в цей вид активів (засобів тезаврації);

– *покупці дорогоцінних металів і каміння* – ті ж суб'єкти, що і продавці (за відповідного нормативно-правового регулювання їх складу).

На *ринку нерухомості* основні суб'єкти поділяються на учасників первинного і вторинного ринку нерухомості.

*Продавцями* на первинному ринку нерухомості є поодинокі будівельні фірми та муніципальна влада. На вторинному – ріелторські фірми, приватні особи. На вторинному ринку житла виокремлюється *орендний сектор*. Надання житла в оренду практикується як приватними власниками, так і муніципальною владою.

*Покупцями* житла є ріелторські фірми, юридичні та фізичні особи. Інфраструктуру ринку житла також утворюють агентства з нерухомості, оцінники житла, банки, що займаються кредитуванням та фінансуванням житлового будівництва, кредитуванням купівлі житла та іпотечними операціями, юристи, страхові компанії, інформаційні та рекламні структури.

Суб'єкти фінансового ринку, мають певні відмінності та особливості залежно від того сегмента фінансового ринку, на якому вони виконують свої функції. Їх класифікацію можна подати у вигляді таблиці (табл. 7.1).

Таблиця 7.1– Класифікація суб'єктів фінансового ринку прямих учасників фінансових операцій

з/п	Сегменти фінансового ринку	Суб'єкти фінансового ринку
1	Ринок позичкових капіталів	– кредитори; – позичальники
2	Ринок цінних паперів	– емітенти; – інвестори: • індивідуальні та інституціональні; • стратегічні та портфельні; • національні та іноземні
3	Валютний ринок	– продавці валюти; – покупці валюти
4	Страховий ринок	– страховики; – страхувальники
5	Ринок золота	– продавці золота та інших дорогоцінних металів та каміння; – покупці золота та інших дорогоцінних металів та каміння
6	Ринок нерухомості	– продавці на первинному та вторинному ринках нерухомості; – покупці на первинному та вторинному ринках нерухомості

### 7.3 Класифікація та характеристика основних інструментів фінансового ринку

Об'єктами фінансового ринку є різні **інструменти** ринку (фінансові активи – грошові кошти, цінні папери, позичкові угоди, валютні цінності), в яких знаходять відображення тимчасово вільні кошти (фінансові ресурси) суб'єктів ринку фінансових послуг.

Здійснюючи операції на фінансовому ринку, його учасники обирають відповідні фінансові інструменти їх проведення.

*Фінансові інструменти* – це різноманітні фінансові документи, які обертаються на ринку, мають грошову вартість і за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку.

З економічного погляду *фінансові інструменти* – це особливі товари фінансового ринку, які мають фінансове походження та виступають об'єктом купівлі-продажу на відповідних сегментах фінансового ринку. Товарами фінансового ринку, в першу чергу, є грошові кошти та цінні папери.

*Гроші* з економічного погляду – це всі ліквідні активи, які можуть бути порівняно швидко та без великих втрат переведені в готівку. Вони є формою прояву мінової вартості як купівельний, платіжний засіб та засіб нагромадження.

*Цінні папери* – основний товар фінансового ринку, своєрідний предмет купівлі-продажу цього ринку. Цінні папери як інструменти фінансового ринку – це документи-свідчення про боргове зобов'язання або право власності. Цінні папери є вагомою складовою своєрідного «товару товарів» – грошей.

Фінансові інструменти, які обертаються на окремих сегментах фінансового ринку, характеризуються на сучасному етапі великою різноманітністю. Їх можна класифікувати за такими критеріями.

За окремими сегментами фінансового ринку розрізняють такі інструменти, що їх обслуговують. *талів.* До них належать гроші, грошові сурогати, розрахункові документи, цінні папери, які обертаються на грошовому ринку та ринку позичкових капіталів.

*Інструменти ринку цінних паперів* – різноманітні цінні папери, що обертаються на цьому ринку (склад цінних паперів за їх видами, особливостями емісії та обігу затверджується відповідними нормативно-правовими актами).

*Інструменти валютного ринку.* До них належить іноземні валюта, розрахункові валютні документи, а також окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок.

*Інструменти страхового ринку* – страхові послуги, **які** пропонуються на продаж (страхові продукти), а також розрахункові документи та окремі види цінних паперів, які обслуговують цей ринок.

*Інструменти ринку золота (срібла, платини)* та дорогоцінного каміння. До них належать зазначені види цінних металів та каменів, які купуються з метою формування фінансових резервів і тезаврації, а також розрахункові документи і цінні папери, що обслуговують цей ринок.

*Інструменти ринку нерухомості* – цінні папери та документи, що засвідчують право власності на той чи інший вид нерухомості.

***За термінами обігу виокремлюють такі види фінансових інструментів.***

*Короткострокові фінансові інструменти* (з періодом обігу до одного року). Цей вид фінансових інструментів є найчисельнішим і покликаний обслуговувати операції на ринку грошей.

*Довгострокові фінансові інструменти* (з періодом обігу більше одного року). До цього виду фінансових інструментів належать і так звані «безтермінові фінансові інструменти», кінцевий термін погашення яких не встановлено (наприклад, акції). Вони обслуговують операції на ринку капіталу.

***За характером фінансових зобов'язань фінансові інструменти поділяються на такі види.***

*Інструменти, наступні фінансові зобов'язання за якими не виникають (інструменти без наступних фінансових зобов'язань).* Вони як правило, є предметом самої фінансові операції, і за їх передачі покупцю не несуть додаткових фінансових зобов'язань з боку продавця (наприклад, валютні цінності, золото тощо).

*Боргові фінансові інструменти.* Ці інструменти, характеризуючи кредитні відносини між їх покупцем і продавцем, зобов'язують боржника погасити в передбачені терміни їх номінальну вартість і заплатити додаткову винагороду у формі відсотка (якщо він не входить до складу номінальної вартості боргового

фінансового інструменту, який погашається). Прикладом боргових фінансових інструментів є облігації, векселі, чеки тощо.

*Облігація* – це боргове зобов’язання позичальника перед кредитором, яке оформлюється не кредитною угодою, а продажем-купівлею спеціального цінного паперу. Це такий цінний папір, що засвідчує внесення його власником грошових коштів та підтверджує зобов’язання позичальника відшкодувати кредитором номінальну вартість облігації у визначений строк з виплатою доходу у вигляді процента або дисконту.

*Пайові фінансові інструменти.* Вони підтверджують право їх власника на частку (пай у статутному фонді їх емітента) і на отримання відповідного доходу (у формі дивіденду, відсотка та ін.). Пайовими фінансовими інструментами є, як правило, цінні папери відповідних видів (акції, інвестиційні сертифікати тощо).

*Акція* – це документ, який засвідчує право на певну частину власності у статутному капіталі акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів. Існують різні види акцій, які визначають різні права їх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред’явника; паперові та електронні; номінальні та без номіналу; платні та преміальні; з вільним та обмеженим обігом.

***Залежно від пріоритетної значимості розрізняють такі види фінансових інструментів.***

*Первинні фінансові інструменти* (фінансові інструмент першого порядку). Такі фінансові інструменти (як правило, цінні папери) характеризуються їх випуском в обіг первинним емітентом і підтверджують прямі майнові права або відносини кредиту (акції, облігації, чеки, векселі та ін.).

*Вторинні фінансові інструменти або деривативи* (фінансові інструменти другого порядку) характеризують суто цінні папери, що підтверджують право або зобов’язання їх власника купити або продати первинні цінні папери, які обертаються, валюту, товари або нематеріальні активи на попередньо визначених умовах у майбутньому періоді. Вони використовуються для проведення спекулятивних фінансових операцій та страхування цінового ризику (хеджування). Залежно від складу первинних фінансових інструментів або активів, відповідно до яких вони випущені в обіг, деривативи поділяються на фондові, валютні, страхові, товарні та ін. Основними видами деривативів є опціони, свопи, ф’ючерсні і форвардні контракти.

***За гарантованістю рівня дохідності фінансові інструменти бувають таких видів.***

*Фінансові інструменти з фіксованим доходом.* Вони характеризують фінансові інструменти з гарантованим рівнем дохідності за їх погашення (або протягом періоду їх обігу) незалежно від кон’юктурних коливань ставки позикового відсотка (норми прибутку на капітал) на фінансовому ринку.

*Фінансові інструменти з невизначеним доходом.* Вони характеризують фінансові інструменти, рівень дохідності яких може змінюватись залежно від фінансового стану емітента (прості акції, інвестиційні сертифікати) або у



зв'язку зі зміною кон'юнктури фінансового ринку (боргові фінансові інструменти з плаваючою відсотковою ставкою, «прив'язаною» до встановленої облікової ставки, курсу певної «твердої» іноземної валюти та ін.).

**За рівнем ризику виділяють такі види фінансових інструментів:**

– *безризикові фінансові інструменти* — державні короткострокові цінні папери, короткострокові депозитні сертифікати найбільш надійних банків, «тверда» іноземна валюта, золото та інші цінні метали та каміння, придбані на короткий період. Термін «безризикові» є певною мірою умовним, оскільки потенційний фінансовий ризик несе в собі будь-який із перелічених видів фінансових інструментів;

– *фінансові інструменти з низьким рівнем ризику* – це як правило, короткострокові боргові фінансові інструменти, що обслуговують ринок грошей, виконання зобов'язань за якими гарантовано стійким фінансовим станом і надійною репутацією позичальника (характеризується терміном «першокласний позичальник»);

– *фінансові інструменти з помірним рівнем ризику* – групи фінансових інструментів, рівень ризику за якими приблизно дорівнює середньо-ринковому;

– *фінансові інструменти з високим рівнем ризику* – фінансові інструменти, рівень ризику за якими суттєво перевищує середньо-ринковий;

– *фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику* («спекулятивні»)  
– ті, що характеризуються найвищим рівнем ризику і використовуються для здійснення найбільш ризикованих спекулятивних операцій на фінансовому ринку. Прикладом таких високо-ризикованих фінансових інструментів є акції венчурних (ризикових) підприємств; облігації з високим рівнем процента, емітовані підприємства, що перебувають у кризовому фінансовому стані; опціонні та ф'ючерсні контракти тощо.

Класифікація інструментів фінансового ринку наведена у таблиці 7.2.

Таблиця 7.2 – Класифікація інструментів фінансового ринку

№ з/п	Критерії класифікації	Види фінансових інструментів
1	За окремими сегментами ринку фінансових послуг	<ul style="list-style-type: none"> <li>– Інструменти грошового ринку.</li> <li>– Інструменти ринку позичкових капіталів.</li> <li>– Інструменти ринку цінних паперів.</li> <li>– Інструменти валютного ринку.</li> <li>– Інструменти страхового ринку.</li> <li>– Інструменти ринку золота (срібла, платини) та дорогоцінного каміння.</li> <li>– Інструменти ринку нерухомості</li> </ul>
2	За термінами обігу	<ul style="list-style-type: none"> <li>– Короткострокові фінансові інструменти.</li> <li>– Довгострокові фінансові інструменти</li> </ul>
3	За характером фінансових зобов'язань	<ul style="list-style-type: none"> <li>– Інструменти без наступних фінансових зобов'язань.</li> <li>– Боргові фінансові інструменти.</li> <li>– Дольові (пайові) фінансові інструменти</li> </ul>

Продовження таблиці 7.2

4	Залежно від пріоритетної значимості	– Первинні фінансові інструменти. – Вторинні фінансові інструменти або деривативи
5	За гарантованістю рівня дохідності	– Фінансові інструменти з фіксованим доходом. – Фінансові інструменти з невизначеним доходом
6	За рівнем ризику	– Безризикові фінансові інструменти. – Фінансові інструменти з низьким рівнем ризику. – Фінансові інструменти з помірним рівнем ризику. – Фінансові інструменти з високим рівнем ризику. – Фінансові інструменти з дуже високим рівнем ризику («спекулятивні»)

#### 7.4 Структура фінансового ринку

Єдиного методу структуризації фінансового ринку немає. У практиці розвинутих країн оптимальна структура ринку фінансових послуг визначається двома основними ознаками: *часовою та інституційною*.

1. Відповідно до *часової ознаки*, тобто *терміну дії фінансових інструментів*, фінансовий ринок поділяється на дві основних сфери:

1) *грошовий ринок* — це ринок короткострокових депозитно-кредитних операцій, фінансових інструментів (на термін від одного дня до одного року), що обслуговують, головним чином, рух оборотного капіталу підприємств та організацій, короткострокових ресурсів банків, небанківських установ, держави та населення;

2) *ринок капіталів* — це ринок середньо- та довгострокових капіталів (на термін більше одного року), що представляють інвестиційний фактор у розвитку економіки. Він поділяється на ринок цінних паперів (середньо- та довгострокових) і ринок середньо- та довгострокових банківських кредитів.

Якщо грошовий ринок у першу чергу підтримує ліквідність на фінансовому ринку, то ринок капіталів є найважливішим джерелом середньострокових та довгострокових інвестиційних ресурсів для різних суб'єктів ринку.

2. Структура ринку фінансових послуг в *інституційному* розумінні складається з таких секторів:

1) *сфери дії фінансових посередників* (фінансових інститутів — банківських та небанківських фінансово-кредитних установ), що належать до «каналів» непрямого, опосередкованого переміщення коштів від власників заощаджень до позичальників на фінансовому ринку;

2) *ринку цінних паперів*, який належить до «каналів» прямого фінансування і, у свою чергу, поділяється на *первинний ринок* (нові емісії цінних паперів) і *вторинний* (де відбувається купівля-продаж раніше випущених цінних паперів), який, у свою чергу, поділяється на *біржовий* (фондові біржі) і *позабіржовий* («вуличний») ринки цінних паперів. Розглянемо докладніше структуру та інструменти перелічених вище секторів фінансового ринку (рис. 7.5).

3. Як вже зазначалося, грошовий ринок — це частина фінансового ринку, де в обігу знаходяться короткострокові фінансові інструменти (з терміном дії до 1 року), готівкові гроші, валюта, здійснюються короткострокові депозитно-кредитні операції (на термін до 1 року).

Структуру грошового ринку можна представити таким чином:

– *обліковий ринок* — це частина грошового ринку, де короткострокові грошові кошти перерозподіляються між прямими суб'єктами ринку, фінансово-кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу високоліквідних активів (векселів, чеків та інших цінних паперів) зі строками погашення до 1 року;

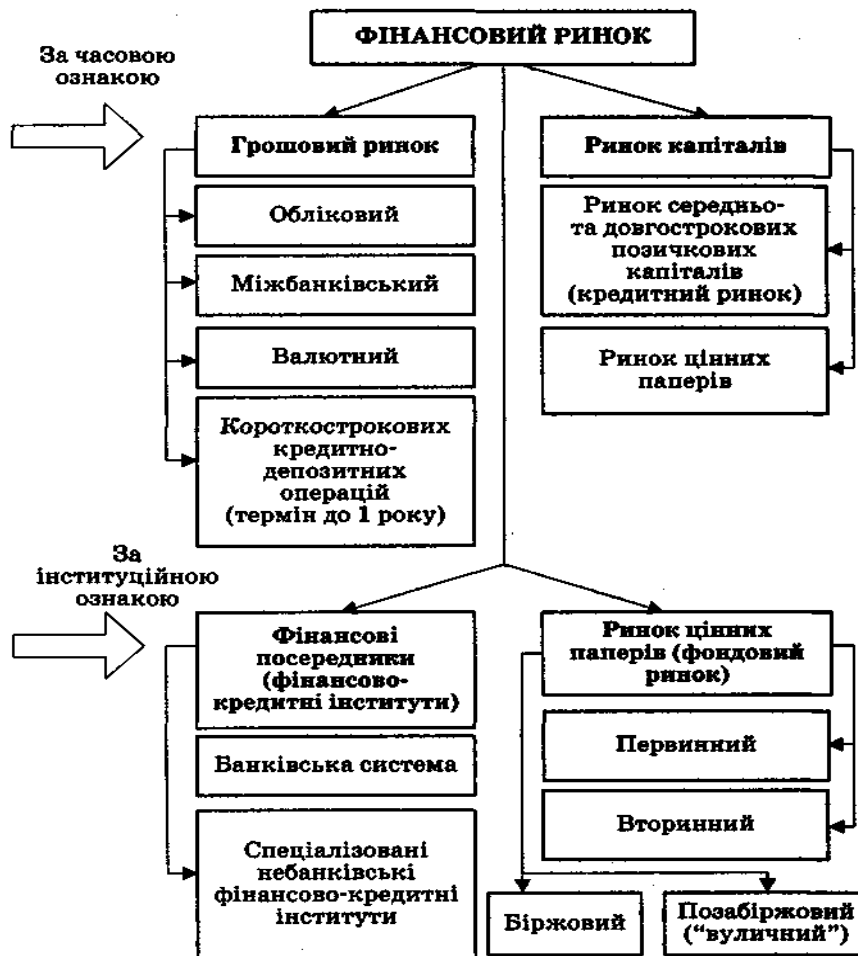


Рисунок 7.1 – Структуризація фінансового ринку за часовою та інституційною ознаками

– *міжбанківський ринок* – це частина грошового ринку, де тимчасово вільні грошові ресурси банківських установ залучаються та розміщуються ними між собою у формі міжбанківських кредитів та депозитів на короткі терміни. Міжбанківські кредити — одне з основних джерел формування банківських ресурсів, які використовуються комерційними банками для виконання зобов'язань перед клієнтами, регулювання балансів, дотримання вимог НБУ тощо;

– *валютний ринок* – це сектор грошового ринку, де здійснюється купівля-продаж валюти шляхом обміну однієї валюти на іншу з метою обслуговування зовнішньоекономічних відносин, міжнародних розрахунків та інших цілей

суб'єктів валютного ринку і на якому урівноважується попит і пропозиція на такий специфічний товар як валюта.

*Ринок капіталів* – це сфера фінансового ринку, де формується попит і пропозиція на середньо- та довгостроковий капітал, на якому здійснюється купівля-продаж фінансових ресурсів на тривалий (більше 1 року) строк. Класичними операціями на ринку капіталів є операції з фондовими інструментами – акціями, середньо- та довгостроковими облігаціями; довгострокові депозити та позики комерційних банків, операції спеціалізованих інвестиційних та фінансових компаній.

Ринок капіталів є найважливішим джерелом середньострокових та довгострокових інвестиційних ресурсів підприємств для здійснення реального та фінансового інвестування. Фінансові активи, що обертаються на ринку капіталу, як правило, менш ліквідні, для них характерний більший рівень фінансового ризику і, відповідно, більш високий рівень доходності.

Структура ринку капіталів така:

– *ринок середньо- та довгострокових банківських кредитів (кредитний ринок)* – це частина ринку капіталів, де продаються та купуються грошові кошти (кредитні ресурси) на тривалий строк (більше 1 року) на певних умовах у формі надання позичок під зобов'язання позичальників повернути кошти та сплатити відсотки у встановлені строки. Кредитний ринок дає змогу здійснити нагромадження, розподіл, перерозподіл та рух позичкового капіталу між сферами економіки, суб'єктами фінансового ринку;

– *ринок цінних паперів* – це частина ринку капіталів, де об'єктом фінансових операцій є цінні папери. На ньому здійснюється емісія, купівля-продаж цінних паперів, формується ціна на них, урівноважується попит та пропозиція.

Ринок цінних паперів об'єднує ринок інструментів позики або боргових зобов'язань (державних та корпоративних облігацій, депозитних сертифікатів), ринок інструментів власності (усі види акцій), ринок похідних фінансових інструментів (деривативів – опціонів, ф'ючерсів, форвардів, варіантів та ін.).

4. *За інституційною ознакою* фінансовий ринок, як вже було зазначено, поділяється на сукупність фінансово-кредитних посередників (кредитний ринок) і ринок цінних паперів.

*Кредитний ринок* – це сектор фінансового ринку, який належить до каналів опосередкованого фінансування, коли кошти проходять від власників заощаджень та нагромаджень до позичальників через систему фінансово-кредитних інститутів.

Усю сукупність фінансово-кредитних посередників можна класифікувати таким чином:

– *банківська система*, яка складається з дворівневої банківської системи, що включає НБУ та комерційні банки (універсальні та спеціалізовані: інвестиційні, інноваційні, іпотечні, ощадні, зовнішньоторговельні);

– *небанківський сектор (парабанківська система)*, до якого належать спеціалізовані небанківські фінансово-кредитні установи (інвестиційні компанії

та фонди, фінансові компанії, кредитні спілки, ломбарди, лізингові та факторингові компанії, довірчі товариства та ін.);

– *страховий сектор*, який теж є частиною небанківської (парабанківської) системи фінансових посередників (страхові компанії, пенсійні фонди, установи накопичувального пенсійного забезпечення та ін.), їх ще називають контрактно-ощадними фінансовими установами.

*Ринок цінних паперів* – належить до «каналів» прямого фінансування, де кошти переміщуються безпосередньо від власників заощаджень і нагромаджень (інвесторів) до позичальників (емітентів), структурується за двома основними ознаками: стадіями та місцем торгівлі.

*За стадіями торгівлі розрізняють:*

– *первинний ринок* – первинний випуск паперів в обіг, який здійснюється на основі оголошення про емісію; торгівля ведеться між емітентами з одного боку, та інвесторами і фінансовими посередниками – з іншого;

– *вторинний ринок* характеризується операціями перепродажу раніше випущених цінних паперів, які здійснюються між окремими інвесторами, інвесторами і фінансовими посередниками та між фінансовими посередниками.

*За місцем торгівлі ринок цінних паперів поділяється на:*

– *біржовий* – належать угоди, що укладаються на фондовій біржі, й охоплює насамперед вторинний ринок, хоча в окремих випадках і первинне розміщення цінних паперів може здійснюватись через фондову біржу;

– *позабіржовий ринок* – охоплює угоди з купівлі-продажу цінних паперів, які укладаються і здійснюються поза біржею (в Україні – це Позабіржова фондова торговельна систем (ПФТС)).

Функціонування ринку цінних паперів забезпечується його суб'єктами: емітентами, інвесторами, посередниками, фондовою біржею.

Держава використовує фінансовий ринок в основному для формування своїх доходів на позиковій основі, хоча певною мірою бере участь і у формування його ресурсного потенціалу, тобто її місце - у ролі покупця фінансових інструментів.

*Регулювання* фінансового ринку України здійснюється державними органами регулювання Міністерством фінансів, НБУ, Фондом державного майна України, а також Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

НБУ здійснює емісію грошей, керує діяльністю фінансового ринку, здійснює регулювання і встановлює офіційні курси валют чи валютні коридори.

Міністерство фінансів – організація функціонування ринку цінних паперів.

*Запитання для самоконтролю*

1. Охарактеризуйте економічну сутність фінансового ринку.
2. Проаналізуйте чинники, що визначають сучасні тенденції розвитку фінансового ринку в Україні.
3. На чому базуються методологічні підходи до класифікації фінансового ринку?
4. Що таке сегментація фінансового ринку?

5. Як класифікують фінансовий ринок за видами фінансових активів?
6. Охарактеризуйте основні функції фінансового ринку.
7. Дайте характеристику фінансових інструментів з урахуванням особливостей класифікації фінансового ринку.
8. Яку роль виконують домогосподарства (населення) як суб'єкт фінансового ринку в сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки?
9. Які аргументи можна навести «за» і «проти» втручання держави у функціонування фінансового ринку?
10. Які заходи здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України щодо вдосконалення інституціонально-нормативного забезпечення розвитку фінансового ринку?
11. Назвіть прямих учасників фінансових операцій на ринку цінних паперів України.
12. Назвіть основні чинники, які впливають на формування та функціонування валютного ринку.
13. Проаналізуйте діяльність страхових компаній на фінансовому ринку України.
14. Які структурні утворення належать до інфраструктури фінансового ринку?
15. Назвіть основні функції, які виконують фінансові посередники на фінансовому ринку України.

## ТЕМА 8 ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

**Базові терміни і поняття:** суб'єкт господарювання, підприємство, господарське товариство, акціонерне товариство, корпорація, статутний капітал, основний капітал, оборотний капітал, амортизація, інвестиції, фінансові ресурси, цінні папери, звичайна діяльність підприємства, прибуток від звичайної діяльності, чистий прибуток, страхові резерви, об'єднання громадян, громадська організація, приватний підприємець.

### 8.1 Сутність фінансів господарських суб'єктів і принципи їх організації

*Підприємство* – суб'єкт господарювання, створений для організації підприємницької діяльності, економічною метою якого є забезпечення суспільних потреб і одержання прибутку.

**Фінанси підприємств** – базова підсистема фінансової системи держави. Вони функціонують у сфері суспільного виробництва, де створюється валовий внутрішній продукт, матеріальні й нематеріальні блага. Саме тому від стану фінансів підприємств залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни. Специфіка фінансів підприємств та організацій полягає в тому, що через них мобілізуються кошти й створюються фонди фінансових ресурсів не для подальшого перерозподілу, як це має місце у сфері державних фінансів, а для обслуговування процесу виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг.

*Об'єктом фінансів підприємства є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням та використанням грошових фондів.*

*Суб'єктами таких відносин можуть бути підприємства та організації, банківські установи та страхові компанії, позабюджетні фонди, інвестиційні фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.*

Матеріальною основою фінансово-економічних відносин є гроші. Гроші створюють умови для появи фінансів як самостійної сфери грошових відносин.

*Фінанси підприємств – це економічні відносини, пов'язані з рухом грошових потоків, формуванням, розподілом і використанням доходів і грошових фондів суб'єктів господарювання у процесі відтворення.*

**Фінансовими є грошові відносини:**

- 1) між засновниками підприємства при формуванні статутного капіталу;
- 2) між суб'єктами господарювання під час розрахунків з постачальниками і покупцями, надання комерційних кредитів, здійснення інвестиційної діяльності, організація спільних виробництв, розрахунків за штрафами, оренди і лізингу;
- 3) між підприємством і його підрозділами (філіями, відділеннями, цехами) з приводу фінансування витрат, розподілу і використання прибутку, оборотних коштів;
- 4) між підприємством і його працівниками у процесі розподілу і використання доходів, випуску і розміщення акцій та облігацій підприємства, виплати процентів за облігаціями і дивідендів за акціями, утримання податків і відрахувань до державних цільових фондів;
- 5) між підприємством та інституціями фінансового ринку: розміщення власних цінних паперів та інвестування тимчасово вільних коштів;
- 6) між підприємством і галузевими й корпоративними органами (всередині фінансово-промислових груп, холдингів, корпорацій, спілок, асоціацій, концернів, галузевих міністерств і відомств), куди входить підприємство.
- 7) між підприємством і фінансовою системою держави під час сплати податків й інших платежів до бюджету, формування державних цільових фондів, надання підприємствам податкових пільг, застосування штрафних санкцій, фінансуванні з бюджету, надходженні коштів із цільових державних фондів;
- 8) між підприємством і банківською системою у разі відкриття та ведення рахунків, зберігання коштів на депозитах, отримання і погашення кредитів, отримання і сплати відсотків, купівлі й продажу валюти, надання інших банківських послуг;
- 9) між підприємством і страховими компаніями під час страхування майна, окремих категорій працівників, комерційних і підприємницьких ризиків;
- 10) між підприємством та інвестиційними інституціями під час розміщення інвестицій, приватизації тощо.

Кожна із зазначених груп фінансових відносин має свої особливості і сферу застосування, але матеріальною основою усіх їх є рух грошових коштів. Рухом грошових коштів супроводжується формування статутного капіталу підприємства, починається і завершується кругообіг виробничих фондів, формування і використання грошових фондів і резервів. Звідси можна зробити висновок, що вказані грошові відносини визначають *сутність і зміст* фінансів підприємств.

У процесі відтворення фінанси підприємств як економічна категорія проявляються і виражають свою сутність через такі функції:

- формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності

- розподіл та використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання своїх зобов'язань перед фінансово-банківською системою і для соціально-економічного розвитку підприємств;

- контроль за формуванням та використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Формування фінансових ресурсів на підприємствах, як уже зазначалося, відбувається під час створення статутного фонду, а також у процесі розподілу грошових надходжень у результаті повернення авансованих коштів в основні і оборотні фонди, використання доходів на формування резервного та інших фондів.

Фінансам властива потенційна можливість контролювати фінансово-господарську діяльність підприємств. Контрольна функція реалізується через внутрішній і зовнішній контроль. Зовнішній контроль здійснюється державними органами, внутрішній контроль – бухгалтерією, внутрішніми аудиторами.

Організація та функціонування фінансів підприємств базується на відповідних *принципах*. До них належать: *комерційний розрахунок, господарська та фінансова незалежність, фінансова відповідальність, матеріальна зацікавленість, забезпечення достатніх фінансових резервів, плановості*.

Комерційний розрахунок є методом ведення господарства, що полягає в порівнянні у грошовій формі витрат і результатів діяльності, його мета – одержання максимуму прибутку при мінімумі витрат.

Реалізація принципу господарської самостійності забезпечується тим, що підприємство незалежно від форм власності самостійно визначає свої видатки, джерела фінансування, напрямки вкладення грошових коштів з метою одержання прибутку.

Фінансова відповідальність означає, що за порушення договірних, кредитних, податкових зобов'язань підприємство несе матеріальну відповідальність у вигляді штрафів, пені, неустойки.

Матеріальна зацікавленість означає, що форми, системи й розмір оплати праці, стимулюючі, компенсаційні виплати та інші види доходів самостійно встановлюються господарюючим суб'єктом.



Принцип забезпечення достатніх фінансових резервів – забезпечує захищеність підприємства в умовах недосконалого ринку, інфляції, нерозвинутого правового поля, фінансових та інших страхових ризиків.

Принцип плановості забезпечує відповідність обсягу продажу і витрат, інвестицій – потребам ринку.

Фінансові відносини виникають уже на стадії формування статутного фонду підприємства, який з економічної точки зору являє собою майно суб'єкта господарювання на дату його створення. Джерела утворення статутного фонду залежать від форми власності:

- *приватна* - власний капітал підприємця;
- *акціонерна* - акціонерний капітал;
- *державна* - асигнування з бюджету та централізованих фондів;
- *колективна (спільна)* - внески засновників

На час придбання основних фондів і прийняття їх на баланс підприємства залишкова вартість збігається з їхньою початковою вартістю. В міру участі основних фондів у виробничому процесі, їхня вартість роздвоюється: одна її частка, що дорівнює зношуванню, переноситься на готову продукцію, інша виражає залишкову вартість наявних основних фондів. Зношена частка вартості основних фондів, перенесена на готову продукцію, при реалізації останньої поступово нагромаджується в грошовій формі в амортизаційному фонді. Цей фонд поповнюється за рахунок щорічних амортизаційних відрахувань і використовується для відтворення основних фондів.

Для виробництва продукції підприємству поряд з основними фондами потрібні оборотні кошти. Частина останніх авансується у сферу виробництва і формує оборотні виробничі фонди, інша частина перебуває в обігу і формує фонди обігу.

*Грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, становлять обігові кошти підприємства.* Оптимальна потреба підприємства в обігових коштах визначається через їх нормування.

Фінансові відносини у сфері функціонування обігових коштів виникають у таких випадках:

- при створенні статутного фонду підприємницьких структур;
- у процесі використання фінансових ресурсів для збільшення власних обігових коштів;
- при інвестуванні залишку обігових коштів у цінні папери.

Для формування обігових коштів підприємство використовує як власні, так і позикові ресурси.

У процесі господарської діяльності підприємства несуть ***грошові витрати***, не однорідні за своїм економічним змістом і призначенням. Усі грошові витрати підприємства можна поділити на три самостійні групи:

- 1) витрати, безпосередньо пов'язані з отриманням прибутку;
- 2) витрати, які безпосередньо не пов'язані з отриманням прибутку;

### 3) примусові витрати.

Витрати, пов'язані з отриманням прибутку, включають затрати на обслуговування виробничого процесу, на виконання робіт і послуг (матеріальні затрати, затрати на оплату праці, відрахування на соціальні потреби, амортизація основних фондів, інші затрати), затрати на реалізацію продукції (робіт, послуг), інвестиції.

Витрати, не пов'язані безпосередньо з отриманням прибутку, складаються із коштів, направлених на споживання власників підприємства, благодійні внески, відрахування в недержавні страхові й пенсійні фонди, соціальну сферу та ін.

До примусових витрат слід віднести податки і податкові платежі, відрахування в державні цільові фонди тощо.

Витрати підприємств на виробництво і реалізацію товарів (робіт, послуг) формують собівартість продукції.

*Фінанси безпосередньо не беруть участі у технологічному процесі виробництва, але за їх допомогою здійснюється вартісна оцінка цього процесу: нараховується амортизація, формується фонд оплати праці, оцінюється розмір витрат обігових коштів, визначаються відрахування до централізованих фондів цільового призначення, інші витрати відповідно до чинного законодавства.*

У процесі виробництва продукції (робіт, послуг) створюється вартість, величина якої визначається ціною реалізації (продажу). Держава, використовуючи фінанси, може істотно впливати на структуру ціни через зміну норм амортизації, відрахувань до Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, регулювання оплати праці. Під час визначення ціни на вироблену продукцію, виконані роботи та надані послуги розраховується розмір прибутку, що закладається в ціну реалізації.

Результатом реалізації продукції (робіт, послуг) є дохід (виручка) підприємства.

Виручка від реалізації продукції (робіт, послуг) є основним джерелом відшкодування авансованого у виробництво капіталу, його нагромадження, формування централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів. *На розмір доходу впливають:*

*а) у сфері виробництва – обсяг продукції чи послуг, якість, асортимент та інші фактори;*

*б) у сфері обігу – ритмічність відвантаження продукції, виконання робіт чи надання послуг, своєчасне оформлення транспортних і розрахункових документів, строки документообігу, дотримання умов договору, оптимальні форми розрахунків, рівень цін та ін.*

З прибутку підприємства сплачується податок на прибуток і формується чистий прибуток. За рахунок чистого прибутку підприємство створює резервний фонд, виплачує дивіденди, поповнює статутний фонд, стимулює своїх працівників тощо.

Отже, у розподілі прибутку підприємницьких структур можна виділити два етапи. *Перший* – це розподіл загального прибутку. На цьому етапі учасниками розподілу є держава і підприємство. *Другий* – це розподіл і використання прибутку, що перебуває в розпорядженні підприємства після здійснення платежів до бюджету.

## 8.2 Фінансові ресурси підприємства

*Матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні господарських суб'єктів є фінансові ресурси. Фінансові ресурси підприємства - це грошові кошти, що перебувають в його розпорядженні.*

Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів: статутний фонд; резервний фонд; амортизаційний фонд; спеціальні фонди; нерозподілений (тимчасово не використаний) прибуток; кредиторська заборгованість усіх видів, включаючи заборгованість з бюджетних платежів, із відрахувань на соціальне страхування, з оплати праці; короткострокові і довгострокові кредити комерційних банків; кошти для фінансування капітальних вкладень та інші кошти, відображені в пасиві бухгалтерського балансу підприємства.

*Залежно від джерел формування фінансові ресурси підприємства поділяються на:*

- створені за рахунок власних і прирівняних до власних грошових надходжень;
- мобілізовані на фінансовому ринку;
- ресурси, що надходять у порядку перерозподілу.

*За правом власності фінансові ресурси поділяються на:*

- власні кошти підприємницької структури;
- залучені кошти;
- позикові фінансові ресурси.

Первісне формування фінансових ресурсів, як уже зазначалося, відбувається під час створення господарських суб'єктів. На функціонуючих підприємствах фінансові ресурси формуються здебільшого за рахунок прибутку (від основної та інших видів діяльності) та амортизаційних відрахувань.

У процесі своєї діяльності підприємство може додатково залучати фінансові ресурси через випуск і розміщення акцій і облігацій, з бюджету чи державних фондів цільового призначення, з централізованих корпоративних фондів, через отримання страхових сум за умови настання відповідного страхового випадку.

Залучені фінансові ресурси за характером використання подібні власним, оскільки після їх надходження вони переходять у розпорядження підприємства.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах:

- бюджетні інвестиції;
- державні дотації;
- державні субсидії.

**Бюджетні інвестиції** являють собою виділення коштів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень.

**Державні дотації** - це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємства, як правило, у тому разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

**Державні субсидії** - це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у рамках різного роду державних програм.

Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням.

До позикових фінансових ресурсів відносять:

- 1) *банківський кредит*;
- 2) *бюджетний кредит*;
- 3) *комерційний кредит* - придбання товарів чи отримання послуг з відстроченням оплати.

Перехід на ринкові умови господарювання, запровадження комерційних засад у діяльність підприємств, приватизація державних підприємств потребують нових підходів до формування фінансових ресурсів. Так, сьогодні важливе місце в джерелах фінансових ресурсів належить пайовим та іншим внескам фізичних та юридичних осіб, членів трудового колективу. Водночас значно скорочуються обсяги фінансових ресурсів, які надходять від галузевих структур, обсяги бюджетних субсидій від органів Державної влади. Збільшується значення прибутку, амортизаційних відрахувань та позикових коштів у формуванні фінансових ресурсів підприємств. Усе це змушує підприємства виявляти ініціативу та винахідливість, нести повну матеріальну відповідальність.

У процесі формування фінансових ресурсів підприємств велике значення має структура їхніх джерел. Підвищення питомої ваги власних коштів позитивно впливає на фінансову діяльність підприємств. Висока питома вага залучених та позикових коштів ускладнює фінансову діяльність підприємства і потребує додаткових витрат на сплату процентів за банківські кредити, дивідендів на акції, доходів на облігації, зменшує ліквідність балансу підприємства, підвищує фінансовий ризик. Тому в кожному конкретному випадку необхідно детально продумати доцільність залучення додаткових фінансових ресурсів.

Під час створення підприємств державної форми власності використовуються бюджетні кошти. Держава є власником майна і фінансових ресурсів державних підприємств, вона тільки передає право володіння та розпорядження ними керівництву підприємства, з яким укладається відповідний контракт. Під час створення підприємств державної форми власності використовуються бюджетні кошти. Державні підприємства як джерело фінансових ресурсів можуть використовувати банківський кредит, державні дотації тощо.

Власністю держави є також прибуток, одержаний у результаті господарської діяльності державних підприємств, який використовується відповідно до чинного законодавства.

### **8.3 Основи організації фінансів підприємств**

Функціонування фінансів підприємств здійснюється за допомогою цілеспрямованої їх організації.

Під *організацією фінансів підприємств* розуміють форми, методи, способи формування та використання ресурсів, контроль за їх оборотом для досягнення економічних цілей згідно з чинними законодавчими актами.

В основу організації фінансів підприємств покладено комерційний розрахунок – порівняння у вартісній формі витрат і результатів фінансово-господарської діяльності, який базується на таких основних принципах: саморегулювання, самоокупність, самофінансування.

Визначальний вплив на організацію фінансів підприємств мають:

- 1) організаційно-правова форма господарювання;
- 2) галузеві техніко – економічні особливості;
- 3) форма об'єднання підприємств, якщо підприємство входить до будь-якого об'єднання.

В Україні можуть діяти різні види підприємств, які різняться між собою метою і характером діяльності, кількістю власників капіталу, їхніми правами і відповідальністю. Організаційно-правова форма господарювання підприємств визначається Господарським кодексом України.

*Залежно від форм власності, передбачених Законом, підприємства можуть бути* приватними, комунальними, колективними, державними, а також змішаними.

*Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду* в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником. Унітарними є державні, комунальні, релігійні підприємства та підприємства, засновані на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Організаційно-правова форма господарювання визначає зміст фінансових відносин у процесі формування статутного капіталу, відповідальність за зобов'язаннями, розподіл і використання прибутку.

Згідно з Господарським кодексом України господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені

юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна та участі у підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Господарські товариства створюються і діють на підставі установчих документів (установчого договору, статуту).

Залежно від характеру інтеграції (осіб чи капіталу) та міри відповідальності за зобов'язаннями (повна чи часткова) вони поділяються на: повні, з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, командитні, акціонерні.

*Повне товариство* (товариство з повною відповідальністю) – це товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язання підприємства всім своїм майном.

*Товариством з обмеженою відповідальністю* називається товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їх вкладів.

*Товариство з додатковою відповідальністю* – господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки згідно з установчими документами. Учасники товариства несуть відповідальність за зобов'язаннями у розмірі своїх вкладів, а якщо їх недостатньо, то додаткову солідарну відповідальність у розмірі, кратному до вкладу кожного учасника.

*Командитним* є товариство, яке включає поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном, також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства.

*Акціонерним* називається товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах вартості належних їм акцій.

Акціонерні товариства можуть бути відкритими і закритими.

Акції відкритого товариства поширюються шляхом відкритої підписки та купівлі – продажу на біржах.

Акції закритого акціонерного товариства розподіляються між засновниками і не можуть поширюватись шляхом підписки, купуватися і продаватися на біржі.

По-різному складаються фінансові відносини на підприємствах і стосовно розподілу прибутку.

Прибуток корпоративних комерційних організацій, який лишається після розподілу у загальновстановленому порядку, розподіляється між учасниками на засадах корпоративності.

Прибуток унітарних підприємств після сплати податку на прибуток та інших обов'язкових платежів повністю лишається у розпорядженні підприємств і використовується для виробничого і соціального розвитку.

Галузева специфіка діяльності також має значний вплив на організацію фінансів підприємств.

Галузеві техніко-економічні особливості впливають на склад і структуру виробничих фондів, тривалість виробничого циклу, особливості кругообігу коштів, джерела фінансування простого і розширеного відтворення, склад і структуру фінансових ресурсів як у грошовій, так і в натуральній формах. Необхідність концентрації фінансових ресурсів до певних періодів викликає, в свою чергу, необхідність залучення позичкових коштів.

Специфікою торгівлі є поєднання операцій виробничого характеру (сортування, фасування, пакування тощо) з операціями реалізації товарів.

Торговельне підприємство здійснює витрати лише для доведення закуплених товарів до споживача.

Є особливості у складі і структурі оборотних коштів: значна їх частина вкладена у товарні запаси. Галузеві особливості структури основних фондів полягають у поєднанні власних і орендованих фондів. Всі ці особливості враховуються за формування фінансових ресурсів підприємств торгівлі та їх використання.

На організацію фінансів підприємств також впливають різні форми об'єднань підприємств.

Згідно з Господарським кодексом в Україні можуть створюватись і функціонувати *два типи об'єднань підприємств*:

- 1) добровільні;
- 2) інституціональні.

За умов ринкової економіки підприємства мають право на добровільних засадах об'єднувати свою науково-технічну, виробничу, комерційну та інші види діяльності і створювати добровільні об'єднання, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству України.

В Україні окрім добровільних створюються і функціонують *інституціональні об'єднання*, діяльність яких започатковується у директивному порядку міністерствами (відомствами), органами самоврядування чи безпосередньо Кабінетом Міністрів України.

У народному господарстві України функціонують потужні державні корпорації, створені на базі колишніх галузевих міністерств.

Інституціональні міжгалузеві об'єднання підприємств та організацій діють в агропромисловому комплексі, будівництві, інших секторах економіки.

Підприємство, яке входить до інституціонального об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати на

добровільних засадах свою діяльність з іншими суб'єктами господарювання та приймати рішення про припинення своєї діяльності.

Господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

*Асоціації* — договірні добровільні об'єднання, створені з метою постійної координації господарської діяльності, члени асоціації зберігають юридичну і фінансову самостійність.

Асоціація не має права втручатись у господарську діяльність будь-якого з учасників.

*Корпорації* — договірні об'єднання, створені на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів з делегуванням окремих повноважень для центрального регулювання діяльності кожного з учасників.

*Консорціуми* — тимчасові статутні об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення загальної мети (здійснення спільного великого господарського проекту). Учасниками консорціуму можуть бути державні і приватні фірми, а також окремі держави (наприклад, міжнародний консорціум супутникового зв'язку). Учасники консорціуму зберігають юридичну і фінансову самостійність. У разі досягнення мети створення консорціуму — він припиняє свою діяльність.

*Концерни* — форма статутних об'єднань підприємств, що характеризується єдністю власності і контролю. Об'єднання відбувається найчастіше за принципом диверсифікації, коли один концерн інтегрує підприємства різних галузей економіки промисловість, транспорт, торгівля, страхові компанії, банки). Після створення концерну суб'єкти господарювання втрачають свою самостійність. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

*Промислово-фінансові групи* — об'єднання юридично та, економічно самостійних підприємств різних галузей економіки, утворюються за рішенням Кабінету Міністрів України на певний строк з метою реалізації державних програм розвитку» пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України. Промислово-фінансова група не є юридичною особою і не підлягає державній реєстрації як суб'єкт господарювання.

*Холдинги* — специфічна організаційна форма об'єднання капіталів. Суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (підприємств), визнається холдинговою компанією. Між холдинговою компанією та її дочірніми підприємствами встановлюються відносини контролю — підпорядкування відповідно до вимог Господарського кодексу України.

Якщо з вини контролюючого підприємства дочірнім підприємством було укладено (здійснено) не вигідні для нього угоди або операції, то контролююче підприємство має компенсувати завдані дочірньому підприємству збитки.



Якщо дочірнє підприємство з вини контролюючого підприємства опиниться у стані неплатоспроможності і буде визнане банкрутом, то субсидіарну відповідальність перед кредиторами дочірнього підприємства нестиме контролююче підприємство.

#### **8.4 Фінанси бюджетних установ і громадських формувань**

Організація фінансів підприємств недержавної форми власності характеризується ширшими можливостями щодо формування і використання фінансових ресурсів. У господарський оборот цих підприємств залучаються кошти засновників, акціонерний капітал, пайові внески, спонсорські кошти, фінансова допомога як держави, так і недержавних фінансових інституцій.

Вищими органами управління на підприємствах недержавної форми власності є (залежно від типу підприємства) загальні збори членів трудового колективу або акціонерів; рада директорів, засновників або інше правочинне представництво, їм належить право розпоряджатися власністю, затверджувати доходи і видатки підприємства, розподіл прибутку, розмір оплати праці й вирішувати інші фінансові питання.

На організацію фінансів підприємств впливають не тільки організаційно-правові форми господарювання, а й галузева специфіка виробництва, сфера і характер діяльності суб'єкта господарювання. Особливості фінансів обумовлені характером виробництва, тобто технологічними особливостями виробництва, тривалістю виробничого циклу, залежністю виробництва від природних і кліматичних умов тощо.

*Ці галузеві фактори впливають на швидкість обігу фінансових ресурсів, склад і структуру грошових фондів, що обслуговують виробничий процес, взаємовідносини підприємницьких структур з бюджетом і централізованими цільовими державними фондами.*

Інший характер мають фінанси установ і організацій соціальної сфери. Установи, які фінансуються з бюджету (школи, лікарні, поліклініки, установи культури, дитячі дошкільні установи, державні органи влади й управління тощо), називаються бюджетними, їх фінансова діяльність пов'язана з кошторисним фінансуванням, що полягає у забезпеченні витрат за рахунок зовнішнього фінансування. Як метод організації фінансової діяльності кошторисне фінансування застосовується у тих сферах, де важко забезпечити самоокупність і прибутковість. В окремих випадках у межах одного підприємства чи організації може застосовуватись одночасно кошторисне фінансування і комерційна діяльність.

Некомерційними організаціями є також добровільні громадські формування, що об'єднують громадян на основі єдності інтересів, уподобань тощо. Незалежно від назви, яку дістає таке формування (рух, конгрес, фонд, спілка), всі вони поділяються на дві групи:

- 1) політичні партії;
- 2) громадські організації.

**Політичні партії** об'єднують громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, їх головна мета - участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого й регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

**Громадські організації** створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян.

**Доходи політичних партій та громадських організацій** формуються здебільшого за рахунок вступних та членських внесків, надходжень від належних їм комерційних структур, від проведення платних заходів, добровільних та спонсорських пожертвувань фізичних та юридичних осіб.

**Видатки громадських формувань** пов'язані з необхідністю фінансування витрат на статутну діяльність та її розвиток, оплату праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарські затрати, проведення культурно-масових заходів тощо.

Оскільки громадські організації та політичні партії - некомерційні організації, вони не сплачують податку на прибуток. Діяльність цих організацій регламентується виключно їх статутом.

**Професійні спілки** — найчисельніші самодіяльні громадські організації, метою діяльності яких є вираження, представлення і забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, духовних прав та інтересів своїх членів. Діяльність профспілкових організацій забезпечується за рахунок:

- вступних і членських внесків її членів;
- доходів від господарської, комерційної та іншої діяльності належних їм підприємств і організацій;
- благодійних внесків;
- коштів, що надходять їм від власників або уповноважених ними органів за колективними договорами.

Профспілкові організації мають право зберігати вільні кошти у банках, мати власність у вигляді будинків, готелів, обладнання та іншого майна.

Кошти, що надходять первинним профспілковим організаціям, витрачаються згідно з кошторисом на:

- культурно-виховну роботу;
- фізичну культуру і спорт;
- матеріальну допомогу членам профспілок;
- адміністративно-господарські та організаційні витрати;
- преміювання профактиву.

Однією з форм реалізації і розвитку благодійної діяльності в сучасних умовах є створення доброчинних фондів. Кожен фонд є юридичною особою. Держава не втручається у справи доброчинних фондів, але може сприяти їхній діяльності.

Залежно від статусу *добročинні фонди поділяються на державні і місцеві. Фонди, як і громадські формування, можуть мати у власності кошти, майно, майнові права, необхідні для здійснення статутної діяльності.*

Фінанси добročинних фондів мають особливості організації, зумовлені відсутністю державного втручання, надання допомоги і додаткових пільг, переважання добровільних пожертвувань спонсорських внесків у джерелах формування коштів.

*Доходи добročинних фондів* можуть формуватися за рахунок:

- внесків членів фондів;
- благодійних внесків і пожертвувань фізичних та юридичних осіб;
- коштів, що передаються на договірних засадах фізичними та юридичними особами для фінансування конкретних програм, які відповідають завданням фонду;
- кредитів та інших позик;
- доходів від діяльності фондів;
- частини доходів від діяльності створених благодійними фондами суб'єктів підприємництва в межах, передбачених їхніми установчими документами.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. Визначте особливості фінансів підприємства порівняно державними фінансами.
2. Назвіть загальні й специфічні ознаки, властиві фінансам підприємств.
3. Визначте сутність фінансів підприємств.
4. Охарактеризуйте групи фінансових відносин, що належать до фінансів підприємств.
5. Дайте характеристику функцій фінансів підприємств.
6. Назвіть обов'язкові передумови ефективного функціонування фінансів підприємств.
7. Охарактеризуйте сутність грошових коштів, грошових фондів та фінансових ресурсів підприємства.
8. Дайте характеристику формування та використання фінансових ресурсів підприємств.
9. Охарактеризуйте організацію фінансів підприємств.
10. Визначте, як організаційно-правова форма господарювання впливає на організацію фінансів підприємств.
11. Визначте, як галузева специфіка впливає на організацію фінансів підприємств.
12. Якими є особливості формування і використання доходів політичних партій?
13. Розкрийте економічну сутність прибутку.
14. Визначте чинний порядок оподаткування прибутку підприємств.
15. Охарактеризуйте процес формування чистого прибутку підприємства.
16. Охарактеризуйте зміст розподілу та використання прибутку.

## ТЕМА 9 МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

**Базові терміни і поняття:** міжнародні фінанси, світовий фінансовий ринок, міжнародний фінансовий ринок, міжнародний валютний ринок, міжнародний ринок банківських кредитів, міжнародний ринок боргових цінних паперів, міжнародний ринок титулів власності, міжнародний ринок похідних фінансових деривативів, фінанси міжнародних організацій, бюджет ООН, міжнародні фінансові інституції, МВФ, група Світового банку, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародна фінансова асоціація, Банк міжнародних розрахунків.

### 9.1 Сутність, призначення і функції міжнародних фінансів

Виникнення і розвиток міжнародних фінансів зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі.

**Міжнародні фінанси** - це сукупність перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів. Тобто за допомогою міжнародних фінансів здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

**Суб'єктами** міжнародних фінансових відносин виступають уряди, підприємства, фірми, банки, установи, фізичні особи, міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції.

Для розуміння сутності міжнародних фінансів і правильної побудови міжнародної фінансової політики необхідно усвідомлювати притаманні їм **функції** Міжнародним фінансам притаманні розподільча та контрольна функції.

Сутність **розподільчої функції** полягає у тому, що через механізм міжнародних фінансів здійснюється грошовий розподіл і перерозподіл світового продукту. Такий розподіл і перерозподіл не є хаотичним, а визначається **об'єктивними закономірностями**: капітал рухається в пошуках найбільшої норми прибутку; важливим чинником є ризики, пов'язані з отриманням прибутку; рух капіталів відображає також дію закону пропорційного розвитку. Певний вплив на розподіл світового суспільного

продукту має й політика (інтереси) суб'єктів міжнародних відносин.

*Контрольна функція* базується на тому, що міжнародні фінанси відображають рух суспільного продукту в грошовій формі. Це дає можливість здійснювати у будь-який час, на будь-якому етапі облік та аналіз руху світового суспільного продукту в грошовій формі. Інформація, отримана під час такого аналізу, є основою для прийняття подальших рішень щодо міжнародних фінансів, розробки поточної та стратегічної міжнародної фінансової політики.

*Міжнародна фінансова політика* представлена сукупністю заходів і рекомендацій держави у галузі міжнародних фінансів. Юридично вона оформлюється в нормах і принципах міжнародного фінансового права.

Міжнародна фінансова політика є частиною економічної політики. Вони взаємопов'язані. Успішна фінансова політика сприяє загальному розвитку національної економіки, і навпаки – прорахунки у міжнародних фінансах уповільнюють розвиток національної економіки.

Передумовами успішної міжнародної фінансової політики є:

- належний рівень економічних знань і прогресивні погляди осіб, які приймають рішення з міжнародних фінансів і впроваджують їх у життя;
- оперативний та гнучкий механізм розробки, прийняття і виконання фінансової політики;
- стабільний та сприятливий характер міжнародних економічних відносин;
- стабільний та передбачуваний стан внутрішньої фінансово-економічної політики.

Формами реалізації міжнародної фінансової політики є планування, укладання міжнародних угод, видання нормативних актів, оперативне керівництво та контроль з боку компетентних державних органів. У міру зростання кризових явищ спостерігається посилення державного регулювання у всіх формах.

Міжнародна фінансова політика за характером заходів і рекомендацій, а також їх наслідків поділяється на *довгострокову (структурну)* та *поточну*.

*Довгострокова політика* передбачає структурні зміни міжнародного фінансового механізму. Тобто суттєві зміни у: системі міжнародних розрахунків; режимі валютних паритетів і курсів; ролі золота в міжнародних відносинах; наборі резервних (ринкових) валют; міжнародних розрахункових і платіжних засобах; завданнях міжнародних і регіональних фінансових організацій; методах сальдування та вирівнювання платіжних балансів; перегляді пріоритетів податкової та кредитної політики тощо.

*Поточна політика* – це щоденне оперативне регулювання кон'юнктури валютних ринків і ринків капіталу, міжнародної інвестиційної діяльності, податків. Здійснюється таке регулювання з метою підтримки рівноваги платіжного балансу та забезпечення стабільності й чіткого функціонування національної, світової та регіональних валютних систем. Складовими поточної міжнародної фінансової політики є: *валютна політика*, яка включає ряд

методів: дисконтну та девізну політику; валютні інтервенції; девальвацію та ревальвацію національної валюти; політику валютних обмежень; політику конвертованості (оборотності) валют; диверсифікації валютних резервів тощо; *податкова політика; кредитна політика.*

## **9.2 Фінанси міжнародних організацій як ланки міжнародних фінансів**

*Складовими міжнародних фінансів є фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій та міжнародний фінансовий ринок. Розглянемо кожну з цих складових більш детально.*

Діяльність **міжнародних фінансових організацій** пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями. Провідними міжнародними організаціями є Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз, Північно-Атлантичний договір тощо.

Міжнародні фінансові інституції створюються на світовому і регіональному рівнях для сприяння економічному розвитку країн - засновників цих організацій, їх основним завданням є мобілізація коштів і надання допомоги на кредитних засадах для здійснення важливих економічних проектів.

*До світових міжнародних фінансових інституцій належать* Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський і Паризький клуби кредиторів та ін.

*Міжнародний валютний фонд* є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус спеціалізованої установи ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944р., а почав функціонувати у 1947р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн - членів Фонду, покриття їхнього дефіциту, надання консультативної допомоги з фінансових та валютних питань.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, в яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу; регулювання міжнародних валютних відносин; постійний нагляд за світовою економікою.

*Кредитування* здійснюється з різними цілями в різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбільшій країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн - членів Фонду.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є *регулювання валютних взаємовідносин*. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни - члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Як провідна міжнародна фінансова інституція, МВФ здійснює *постійний нагляд і спостереження за світовою економікою*. Він формує значний масив інформації як у цілому по світовій економіці, так і в окремих країнах.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій є **група Світового банку**, яка включає до свого складу Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру - Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Серцевиною групи є МБРР, який був заснований разом з МВФ у 1945р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути тільки країни - члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн - членів МБРР через надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються. Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів через випуск облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються через підписку на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу.

Кредитування здійснюється у двох формах - системні позики та інвестиційні кредити.

*Системні позики* надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету.

*Інвестиційні кредити* видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямками кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років під гарантії урядів.

Інші організації, що входять до групи Світового банку, спеціалізуються на певних напрямках діяльності.

**Міжнародна асоціація розвитку** надає безпроцентні кредити найбільш бідним країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах - 0,75%.

**Міжнародна фінансова корпорація** надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

**Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій** проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

**Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів** виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами.

**Банк міжнародних розрахунків** є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

У Європі в рамках ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). **Європейський центральний банк** створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти - євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням **Європейського інвестиційного банку**, який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве й загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища.

**Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР)**, що був створений у 1990 р. і відкритий 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % у державну інфраструктуру. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні й надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

**Лондонський і Паризький клуби** - це об'єднання кредиторів. Лондонський клуб об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. Паризький клуб об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу.



### 9.3 Міжнародний фінансовий ринок

**Міжнародний фінансовий ринок** виник у середині XX ст. Його головне призначення полягає в тому, щоб за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

*Міжнародні фінансові ринки* – це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на основі розвитку міжнародних економічних відносин. З функціонального погляду - це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. З інституційного погляду - це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались світові фінансові центри - Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін. Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став Токіо.

*Міжнародний фінансовий ринок має три складові:* міжнародний ринок грошей (валютний ринок); міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.

Ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів у фінансовій літературі часто називають ринком капіталів. Таке трактування досить закономірне, оскільки фінансові ресурси, що функціонують на зазначених ринках, дають їхньому власникові певний дохід. Проте ці ринки різняться за своїми найхарактернішими ознаками. При одержанні коштів на кредитній основі їхній власник не змінюється. При купівлі цінних паперів власник коштів міняється. Є певні відмінності і в одержанні доходу на вкладені кошти. Тому, на нашу думку, ці міжнародні фінансові ринки слід розглядати окремо.

Міжнародні валютні ринки - це купівля й продаж іноземної валюти або цінних паперів в іноземній валюті на основі попиту і пропозиції. Є світові й регіональні міжнародні валютні ринки. До світового ринку належать валютні ринки всіх країн. Найбільшим світовим валютним ринком є лондонський, на якому проводиться майже половина всіх валютних операцій. Залежно від ступеня організованості, валютний ринок є біржовим і позабіржовим. Біржовий ринок найдешевший і організованіший. Учасниками міжнародних валютних ринків є банки, банкірські будинки, брокерські фірми, транснаціональні корпорації.

Банки, яким довірено право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими або валютними банками. Уповноважені банки використовують дві форми вивезення капіталу: відкриття за кордоном своїх зарубіжних філій і прийняття пайової участі в капіталі іноземного банку. Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют

країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи - переходу до єдиної валюти - *євро*. Введення в обіг євро означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема.

*Міжнародний ринок кредитних ресурсів* - це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме принципах обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний кредит виконує такі функції:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;
- посилює процес нагромадження в рамках світового господарства;
- прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) у всесвітньому масштабі.

Міжнародні кредити бувають різних видів, форм і варіантів кредитування.

З інституційного погляду міжнародний ринок кредитних ресурсів є сукупністю установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух капіталів у сфері міжнародних економічних зв'язків. У ролі кредиторів виступають приватні банки, фірми, страхові компанії.

Залежно від суб'єкта кредитування кредити поділяються на приватні, урядові й кредити міжнародних фінансових організацій. Кредити надаються коротко-, середньо- і довготермінові. Міжнародні кредити поділяються також на забезпечені й банківські. Забезпечені кредити надаються під цінні папери, нерухоме майно, векселі, товарні документи. Банківські кредити надаються найнадійнішим позичальникам під вексель. За призначенням міжнародні кредити поділяються на зв'язані й фінансові. Зв'язані мають строго цільовий характер, тобто спрямовуються на закупівлю певних товарів або оплату послуг. Фінансові кредити не мають цільового призначення і можуть бути використані на розсуд позичальника, включаючи погашення заборгованості за кредитами, на капітальні вкладення, інвестування в цінні папери та інші цілі.

*Міжнародний ринок цінних паперів* – це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у другій половині XX ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

Міжнародний ринок цінних паперів спеціалізується переважно на емісії цінних паперів (первинний ринок) і їх купівлі-продажу (вторинний ринок). Поряд з ринком іноземних облігацій у 70-х роках XX ст. виник ринок єврооблігацій - облігацій у євровалютах. Найбільше їх випускають у доларах США.

Єврооблігаційна позика вирізняється такими особливостями: розміщується одночасно на ринках кількох країн на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик; емісія здійснюється банківським консорціумом або міжнародною організацією; єврооблігації купуються інвесторами різних країн

на основі котирувань їх національних бірж; емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж іноземних облігацій, підпадає під державне регулювання; процент за купоном не оподатковується на відміну від звичайних облігацій.

Ринок єврооблігацій – важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій. Держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування старих позик.

Міжнародний ринок євро-акцій почав розвиватись з 1983р. Усього у світі щорічно обертається акцій і облігацій на астрономічну суму понад 40 трлн. дол. США. Основними фінансовими центрами, де торгують євро-паперами, є Лондон, Цюрих, Люксембург.

Ринок євро-векселів (з 1981 р.) за обсягом невеликий, включає в основному короткострокові євро-комерційні папери і середньострокові векселі. Щоб залучити додаткових клієнтів і збільшити свої прибутки, учасники міжнародного кредитно-фінансового ринку створили ринок фінансових ф'ючерсів, фінансових опціонів і «своп», випускають цінні папери з додатковими страховими умовами.

#### *Запитання для самоконтролю*

1. Охарактеризуйте багатоаспектну сутність поняття «міжнародні фінанси» як економічної категорії.
2. Які функції виконують міжнародні фінанси?
3. Міжнародні фінанси та їх складові. Світове фінансове середовище та його взаємозв'язок зі світовим економічним середовищем.
4. Суб'єкти міжнародних фінансів та їх характеристика.
5. Міжнародне фінансове право.
6. Міжнародна фінансова політика та її складові.
7. Що таке «міжнародний фінансовий ринок»?
8. Розкрийте сутність та функціональне призначення міжнародного ринку кредитних ресурсів (боргових зобов'язань).
9. У чому полягають відмінності між іноземними облігаціями та єврооблігаціями?
10. Що таке міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції? Що між ними спільного, а що відмінного?
11. Яка мета створення МВФ? Які його головні цілі та функції?
12. Як формується капітал МВФ? Як впливають організаційна форма і юридичний статус МВФ на формування його капіталу? У яких формах і за якими напрями здійснюється кредитування МВФ?
13. Що спільного і що відмінного у функціональному призначенні МВФ і Світового банку?
14. Які фінансові інституції входять до групи Світового банку? Які є особливості в організації і функціональному призначенні цих фінансових інституцій?

15. Які функції і напрями діяльності МБРР? Як формуються капітал і ресурси МБРР? Які особливості кредитної діяльності Банку?

16. Які завдання і функції покладено на МФК і МАР? Які особливості формування фінансових ресурсів цих інституцій?

17. Яка мета створення Банку міжнародних розрахунків?

## ТЕМА 10 ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

**Базові терміни і поняття:** фінансовий менеджмент, фінансові рішення, об'єкти фінансового менеджменту, суб'єкти фінансового менеджменту, фінансова стратегія, фінансова політика, фінансова тактика, функції фінансового менеджменту, принципи фінансового менеджменту, механізм фінансового менеджменту, системи забезпечення фінансового менеджменту, методи, важелі та інструменти фінансового менеджменту.

### 10.1 Теоретичні основи фінансового менеджменту

Менеджмент з англійської «manage» — управляти. Відповідно фінансовий менеджмент — це процес управління формуванням і використанням фондів фінансових ресурсів на рівні держави, підприємницьких структур, інших господарських об'єднань і громадян, якщо вони здійснюють фінансові операції. Фінансовий менеджмент це також сукупність форм, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється управління фінансовими ресурсами.

Фінансовий менеджмент включає об'єкт і суб'єкт. **Об'єктом управління** є централізовані й децентралізовані фонди фінансових ресурсів, що створюються і використовуються в усіх ланках державних фінансів.

**Суб'єкт управління** — держава в особі фінансового апарату, що зосереджений у фінансових службах міністерств, відомств, апараті міністерства фінансів і місцевих фінансових органах, податковій службі, контрольно-ревізійному апараті, інших фінансових інститутах, а також об'єднань, підприємств, організацій і установ. Усі зазначені підрозділи фінансового апарату мають свої функції і сферу впливу на фінансові відносини в державі.

Суб'єкт фінансового менеджменту впливає на об'єкт через фінансовий механізм. Основними формами цього впливу є:

— *фінансове планування і прогнозування.* У процесі планування й прогнозування проводиться оцінка стану фінансів у державі, в підприємницьких структурах, в установі чи організації, виявляються можливості щодо збільшення фінансових ресурсів, їхнього найефективнішого використання, скорочення непродуктивних витрат;

— *фінансове регулювання,* як елемент менеджменту застосовується для підтримання оптимальної структури виробництва і розподілу. Воно засновується на використанні різноманітних інструментів впливу. Це податки, дотації, різні виплати, за допомогою яких держава досягає поставлених цілей і усуває ті явища при функціонуванні фінансів, котрі не можуть бути вирішені

лише за допомогою ринкових механізмів.

– *стимулювання* в системі менеджменту покликане забезпечити розвиток тих явищ і процесів, що мають на цьому етапі пріоритетне значення або які за інших однакових умов мають недостатньо сприятливі умови для саморозвитку. Використовуючи фінансові методи, держава передусім за допомогою пільг щодо податків та пільгового кредитування створює сприятливі умови для їхнього розвитку.

– *фінансовий облік і контроль* як елементи менеджменту здійснюються в процесі прогнозування, регулювання і стимулювання. Вони дають змогу виявити відхилення фактичного використання фінансових ресурсів від передбачуваного програмами, бюджетом, іншими планами, виявити резерви до зростання фінансових ресурсів.

Форми, як і методи впливу, здійснюються при використанні певних фінансових інструментів, до яких належать фінансові норми, фінансові ліміти, стимули, санкції тощо.

Фінансовий менеджмент як явище економічного життя має свою внутрішню багаторівневу структуру. Він включає різні суб'єкти й об'єкти управління, які зумовлюють особливості використання фінансових методів та інструментів. Загалом фінансовий менеджмент включає менеджмент державних фінансів, бюджетний менеджмент, фінансовий менеджмент у підприємницьких структурах, менеджмент у системі оподаткування, менеджмент на фінансовому ринку. Правову основу фінансового менеджменту становить фінансове законодавство.

## **10.2 Менеджмент державних фінансів**

Державні фінанси мають низку підсистем, як-то: державний бюджет, місцеві бюджети, фінанси державних підприємницьких структур тощо.

Проте центральне місце в державних фінансах посідає бюджетна система. Тому дуже важливим є визначення і розкриття змісту й ролі менеджменту державних фінансів як управління фінансами на макрорівні.

Практично управління державними фінансами – це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління. Понад 70 відсотків цих фондів становлять кошти бюджетів, тому бюджетний менеджмент – центральна ланка управління державними фінансами.

Бюджетний менеджмент спрямований на управління бюджетними ресурсами в процесі їхнього руху на всіх етапах бюджетного процесу. Менеджмент державних фінансів загалом і бюджетний менеджмент зокрема можуть розглядатися лише відповідно до умов функціонування всіх гілок влади в кожній державі. Бюджетний менеджмент має об'єкт і суб'єкт управління.

Об'єктом управління є процес створення й використання фондів

фінансових ресурсів на рівні держави, органів місцевого самоврядування і підприємницьких структур державної форми власності. Суб'єктом управління є фінансові органи держави.

У системі органів управління фінансами доцільно виділяти органи стратегічного та оперативного управління фінансами (рис. 10.1).

*Стратегічне управління* – це загальне управління фінансами, яке включає дії, що розраховані на довгострокову перспективу і вирішення глобальних завдань розвитку фінансової системи країни.

Стратегічне управління – це управління на перспективу, виражається у встановленні обсягів фінансових ресурсів на перспективу для реалізації цільових програм, пов'язаних з піднесенням економіки України, проведенням її структурної перебудови, конверсії оборонних галузей, зміцнення аграрнопереробного комплексу, а також вирішення соціальних проблем. Стратегічне управління здійснюють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента, Міністерство фінансів України.

*Оперативне управління фінансами* – це поточне управління фінансами, що становить комплекс заходів, які розробляються на основі оперативного аналізу фінансової ситуації, фінансового планування, контролю та регулювання, складання та виконання фінансових планів. Оперативне управління фінансами здійснюють Міністерство фінансів України, Державне казначейство, Державна податкова адміністрація, дирекції позабюджетних фондів, страхових організацій, фінансові управління (відділи), міністерств, відомств, місцевих рад, підприємств та організацій і т.п.

Розподіл функцій в управлінні фінансами між органами державної влади і управління:

**Верховна Рада України**, як єдиний орган законодавчої влади, приймає закони, в тому числі з фінансових питань, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.

Верховна Рада України утворює постійно діючий орган контролю **Рахункову палату**, яка підпорядковується і є підзвітною Верховній Раді.

Рахункова палата:

–здійснює контроль за виконанням законів України та постанов Верховної Ради, виконанням Державного бюджету України, фінансуванням загальнодержавних програм в частині, що стосується використання коштів Державного бюджету України;

–здійснює за дорученням Верховної Ради та її комітетів контрольні функції в межах своєї компетенції; контролює ефективність управління коштами Державного бюджету України Державним казначейством України;

–контролює інвестиційну діяльність органів виконавчої влади; контролює

виконання рішень Верховної Ради про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України;

– контролює касове виконання Державного бюджету України Національним банком України та уповноваженими банками; перевіряє кошторис витрат, пов'язаних з діяльністю Верховної Ради України та ін.



Рисунок 10.1 – Система управління державними фінансами в Україні

**Президент України**, як глава держави, створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України.

**Кабінет Міністрів України**, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової

політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; організовує розробку проекту закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, надає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Організаційну й методичну роботу з управління державними фінансами здійснює **Міністерство фінансів України**. Міністерство фінансів України, як центральний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Кабінету Міністрів України, забезпечує проведення єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової політики. Його повноваження й основні функції визначаються положенням «Про Міністерство фінансів України», яке затверджує Кабінет Міністрів.

Основними завданнями Мінфіну України є:

- розроблення та проведення єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової політики;
- здійснення разом з іншими органами виконавчої влади аналізу сучасної економічної та фінансової ситуації в Україні, а також перспектив її розвитку;
- розроблення стратегії щодо внутрішніх та зовнішніх запозичань держави і погашення та обслуговування державного боргу;
- розроблення проекту Державного бюджету України та прогностичних показників зведеного бюджету України, забезпечення в установленому порядку виконання Державного бюджету України, контроль за дотриманням правил складання звіту про виконання Державного бюджету України та зведеного бюджету України;
- забезпечення концентрації фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку України;
- забезпечення ефективного використання бюджетних коштів та здійснення в межах своєї компетенції державного фінансового контролю; удосконалення методів фінансового і бюджетного планування, фінансування, а також звітності та системи контролю за витрачанням бюджетних коштів;
- розроблення та проведення державної політики у сфері виробництва, використання та зберігання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та напівдорогоцінного каміння;
- забезпечення впровадження єдиних методологічних засад бухгалтерського обліку та звітності (крім бухгалтерського обліку та звітності в банківських і кредитних установах);
- інформування громадськості про економічні та фінансові цілі держави.

Міністерству фінансів України підпорядковуються Державне Казначейство України, Головне контрольно-ревізійне управління України, Державна пробірня палата.



Головним завданням Державної фінансової інспекції є здійснення державного контролю за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в міністерствах, відомствах, державних комітетах, державних фондах, бюджетних установах, а також на підприємствах і організаціях, які отримують кошти з бюджетів усіх рівнів та державних валютних фондів, розробка пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у подальшому.

Державне казначейство було створене згідно з Указом Президента України від 27 квітня 1995 р. для забезпечення ефективного управління коштами Державного бюджету України, чіткого контролю за надходженням коштів до державного бюджету та їх використанням. І тому основними завданнями казначейства є:

- організація виконання Державного бюджету України і здійснення контролю за цим;
- управління наявними коштами Державного бюджету України, у тому числі в іноземній валюті, та коштами державних позабюджетних фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;
- фінансування видатків Державного бюджету України;
- ведення обліку касового виконання Державного бюджету України, складання звітності про стан виконання Державного бюджету України;
- здійснення управління державним внутрішнім та зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства;
- розподіл між Державним бюджетом України та бюджетами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відрахувань від загальнодержавних податків, зборів і обов'язкових платежів за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;
- здійснення контролю за надходженням, використанням коштів державних позабюджетних фондів;
- розробка нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку, звітності та організації виконання бюджетів усіх рівнів, які є обов'язковими для всіх підприємств, установ та організацій, що використовують бюджетні кошти та кошти державних позабюджетних фондів.

Державна фіскальна служба в Україні має статус міністерства і є центральним органом виконавчої влади, створена з метою посилення контролю за справлянням податків, зборів та інших обов'язкових платежів, зміцнення виконавської дисципліни. Головними завданнями служби є:

- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати податків і зборів, а також неподаткових доходів, установлених законодавством;
- розробка пропозицій щодо вдосконалення податкового законодавства, прийняття нормативних актів і методичних рекомендацій з питань оподаткування;

– формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб платників податків та інших обов’язкових платежів та Єдиного банку даних про платників податків юридичних осіб проведення роз’яснювальної роботи серед платників податків з питань оподаткування;

– запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесенням до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Місцевими фінансовими органами є обласні, міські фінансові управління, районні фінансові відділи. У своїй діяльності вони керуються законами України, постановами Верховної Ради, постановами й розпорядженнями Кабінету Міністрів, рішеннями відповідних рад народних депутатів, наказами та інструкціями Міністерства фінансів України. Повноваження органів місцевого самоврядування в галузі бюджету і фінансів:

– самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети;

– самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання;

– використовують вільні бюджетні кошти, додатково одержані в процесі виконання місцевих бюджетів;

– органи місцевого самоврядування можуть мати позабюджетні цільові (у тому числі валютні) кошти, які використовуються ними самостійно і знаходяться на спеціальних рахунках в установах банків;

– мають право встановлювати місцеві податки і збори, які зараховуються до відповідних місцевих бюджетів. За рішенням зборів громадян можуть запроваджувати місцеві збори на засадах добровільного самооподаткування;

– запроваджують відповідно до законодавства місцеві податки і збори та обов’язкові платежі;

– можуть випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери, отримувати позики з інших бюджетів на покриття тимчасових касових розривів з їх погашенням до кінця бюджетного року, а також отримувати кредити в банківських установах;

– можуть створювати у межах законодавства комунальні банки та інші фінансово - кредитні установи, виступати гарантами кредитів підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності, розміщувати належні їм кошти в банках інших суб’єктів права власності, отримувати відсотки від їх доходів і зараховувати їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету.

Місцеві фінансові органи беруть участь у розробці пропозицій щодо зміни форм власності та методів господарювання на підприємствах комунальної власності, створення ринку цінних паперів.

Вони надають методичну й практичну допомогу виробничим об’єднанням,

державним корпораціям, асоціаціям, підприємствам та організаціям із питань фінансів, бухгалтерського обліку і звітності, впровадження ринкових відносин. Відповідно до затверджених у бюджеті напрямків вони також фінансують заходи щодо розвитку місцевого господарства, освіти, охорони здоров'я, науки, культури, місцевих органів влади й управління, соціально-економічних програм.

### 10.3 Фінансовий менеджмент підприємницьких структур

Фінансовий менеджмент підприємницької структури можна визначити як систему управління процесами формування й використання фінансових ресурсів для фінансового забезпечення господарської діяльності. Фінансовий менеджмент — це специфічна сфера діяльності, яка може здійснюватися лише за таких умов:

- наявності законодавства, яке визначає поведінку підприємства в умовах ринку;
- існування різних форм власності;
- фінансового ринку, конкурентного середовища;
- створення стабільного економічного становища в державі, призупинення темпів інфляції та знецінення національної грошової одиниці.

Фінансовий менеджмент підприємства як система управління має свій об'єкт і суб'єкт. **Об'єктом** є кругообіг грошових засобів, тобто фінансових ресурсів у процесі господарської діяльності. **Суб'єктом** — фінансові служби підприємств, які за допомогою різних форм і методів впливають на ефективність функціонування об'єкта управління.

**Основною метою** фінансового менеджменту на підприємстві — це забезпечення максимізації ринкової вартості підприємства в поточному та перспективному періоді, створення необхідних передумов стабільної його роботи та розвитку в умовах конкурентної боротьби й обмеженості фінансових ресурсів і капіталів. Конкретно це повинно знаходити своє вираження в таких загальноекономічних і фінансових характеристиках, як: забезпечення зростання виробництва і реалізації продукції; зниження валових витрат; мінімізація фінансових ризиків; зростання обсягів прибутку й рівня рентабельності.

Для досягнення означених цілей фінансовий менеджмент повинен задіяти фінансовий механізм, який включає різні інструменти, в тому числі фінансове планування і прогнозування, кредитування, самофінансування, страхування, інвестування, систему розрахунків. Застосування зазначених інструментів повинно здійснюватися з урахуванням галузі економіки, характеру й технічного рівня підприємства, технологічного циклу виробництва.

Насамкінець, успіх фінансового менеджменту повинен бути спрямований на досягнення високих рівнів платоспроможності, ліквідності, рентабельності. А це, в свою чергу, потребує розробки сучасної, відповідної ринковим відносинам системи планування, контролю й управління рухом фінансових ресурсів, проведення

постійної комплексної оцінки фінансового становища підприємства, деталізованого аналізу спрямування й витрат коштів, визначення джерела їх мобілізації для фінансування операційної та інвестиційної діяльності підприємства.

Для досягнення головної мети фінансового менеджменту необхідно вирішувати такі основні **завдання**.

1) Забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів підприємства в процесі його розвитку. Це завдання реалізується шляхом формування ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності підприємства (визначення загальної потреби у фінансових ресурсах на наступний період, підвищення рівня капіталізації, визначення доцільності залучення коштів за рахунок зовнішніх джерел, оптимізація структури капіталу).

2) Забезпечення найефективнішого використання фінансових ресурсів за основними напрямками діяльності підприємства. Оптимізація розподілу і використання фінансових ресурсів передбачає встановлення оптимальних пропорцій їх інвестування відповідно до поточних і перспективних планів господарської діяльності підприємства. Рациональне вкладення коштів забезпечує ефективне використання активів, що призводить до нарощування фінансового потенціалу, можливості його формування за рахунок внутрішніх джерел та максимізації достатку власників капіталу.

3) Оптимізація грошового обігу і підтримка постійної платоспроможності підприємства. Це завдання вирішується шляхом ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, досягнення синхронізації обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

4) Забезпечення максимізації чистого прибутку шляхом ефективного управління активами підприємства, оптимізації їх складу і розміру, залучення в господарський обіг необхідного обсягу позикових ресурсів, вибору найраціональніших напрямів операційної та фінансової діяльності, ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

5) Забезпечення мінімізації фінансових ризиків за рахунок зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної та фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього страхування.

6) Забезпечення фінансової рівноваги підприємства в процесі його розвитку. Для такої рівноваги характерним є високий рівень фінансової стійкості і платоспроможності підприємства, що забезпечується формуванням оптимальної структури фінансових ресурсів і активів, достатнім рівнем самофінансування інвестиційних потреб.

Фінансовий менеджмент реалізує свою головну мету та основні задачі шляхом здійснення таких **функцій**: створення доходів (накопичення капіталу);

здійснення витрат (розподільча) контроль ефективності.

Перша функція виявляється у роботі фінансового менеджера завдяки своєчасній та повній концентрації фінансових ресурсів у фондах грошових коштів.

Друга – здійснення витрат, чи розподільча – у масштабі підприємства завдяки розподілу і перерозподілу усіх грошових надходжень, в першу чергу, виручки від реалізації продукції чи послуг. Ця розподільча діяльність потребує від фінансового менеджера перманентних інвестиційних рішень; він має залучати всі тимчасово вільні ресурси та направляти їх, авансувати в пріоритетні чи найбільш ефективні вкладення.

Третя функція фінансів – контрольна – тісно пов'язана з попередніми та виявляється через: аналіз фінансових показників; заходи фінансового впливу – головні рішення фінансового менеджера.

Однак вирішити завдання в повному обсязі неможливо. Компроміс досягається при збалансуванні всієї системи завдань, погодженні пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними і тактичними цілями підприємства. Таким чином, ефективність реалізації основної мети і вирішення поставлених завдань фінансового менеджменту визначаються обґрунтованістю його стратегії і тактики.

Головною умовою виконання зазначених функцій є розробка фінансової стратегії діяльності підприємства. Під *фінансовою стратегією* підприємства слід розуміти формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності й вибір найефективніших шляхів їх досягнення.

Фінансова стратегія є частиною загальної стратегії підприємства.

До основних етапів процесу формування фінансової стратегії підприємства належать такі:

- 1) Визначення загального періоду формування фінансової стратегії.
- 2) Дослідження факторів зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку.
- 3) Формування стратегічних цілей фінансової діяльності.
- 4) Конкретизація цільових показників фінансової стратегії за періодами її реалізації.
- 5) Розробка фінансової політики за окремими аспектами фінансової діяльності. Цей етап формування фінансової стратегії є найвідповідальнішим.
- 6) Оцінка ефективності розробленої фінансової стратегії. Вона є завершальним етапом розробки фінансової стратегії підприємства і проводиться за такими основними параметрами:

– узгодження фінансової стратегії підприємства із загальною стратегією його розвитку;

– узгодженість фінансової стратегії підприємства з передбаченими змінами зовнішнього фінансового середовища;

– внутрішня збалансованість фінансової стратегії;

- реалізованість фінансової стратегії;
- прийнятність рівня ризиків, пов'язаних з реалізацією фінансової стратегії;
- результативність розробленої фінансової стратегії.

Розробка фінансової стратегії та фінансової політики за найважливішими аспектами фінансової діяльності дає змогу приймати ефективні управлінські рішення, пов'язані з фінансовим розвитком підприємства.

*Тактика фінансового менеджменту* полягає в маркетингових дослідженнях, прийнятті фінансовим менеджером цінових рішень, вірній орієнтації на ті чи інші сегменти ринку, інтенсивних зусиллях по просуванню товарів, контролі за реалізацією та своєчасним коригуванням маркетингової політики.

Практична реалізація функції управління фінансами зумовлює необхідність активного впровадження механізму корпоративного менеджменту на основі використання сучасних інформаційних технологій, методів прогнозування й оптимізації, стратегічної діагностики, всебічного застосування в цих цілях елементів функціонально-вартісного аналізу.

При цьому важливо зазначити, що завдання удосконалення фінансового менеджменту повинні розв'язуватися в органічній єдності та взаємозв'язку з проблемами підвищення якості й конкурентоспроможності продукції, що випускається. Настійна потреба такого підходу ґрунтується на двох головних передумовах.

Першою є потреба повного усвідомлення того, що для забезпечення конкурентоспроможності на світовому і внутрішньому ринках потрібно постійно підтримувати на належному рівні науково-технічний потенціал підприємства, постійно його нарощувати, здійснюючи активну інвестиційну політику.

Друга передумова впливає з першої і полягає в тому, що за нинішніх умов, коли інвестування виробництва стало майже цілком залежати лише від внутрішніх джерел фінансування, одним із найактуальніших завдань стає проблема забезпечення бездефіцитності бюджету підприємства, пошуку реальних можливостей поповнення власних обігових коштів.

Необхідність посилення інвестиційної бази підприємства за рахунок внутрішніх накопичень зумовила розробку принципово нових концептуальних підходів до корпоративного фінансового менеджменту.

Якщо в умовах планово-централізованої економіки основний акцент робився на аналізі утворення й використання прибутку як джерела формування коштів на розвиток виробництва і соціальної інфраструктури підприємства, матеріальне заохочення робітників, то в сьогоденнішніх умовах, з огляду на кризу й інфляцію, підприємство може мати прибуток і не мати коштів на розрахунковому рахунку для виплати заробітної плати, розрахунків із бюджетом, придбання матеріальних ресурсів, фінансування капітальних вкладень. Тому найважливішими компонентами системи управління процесом використання коштів повинні стати розробка балансів грошових потоків,

прогнозування фінансових результатів із метою забезпечення видатків власними засобами.

Цілком очевидно, що розв'язання названих вище завдань виходить за рамки узвичаєного підходу до контролю над витратами, заснованого на простому зіставленні фактичних результатів із плановими. В нинішніх умовах процес аналізу грошових ресурсів підприємства як найважливіший складовий компонент корпоративної стратегії в галузі зниження витрат виробництва і ціноутворення має бути жорстко регульованим і, що особливо важливо: носити застережний характер.

### *Запитання для самоконтролю*

1. Поясніть необхідність і сутність фінансового менеджменту.
2. Назвіть об'єкти та суб'єкти управління фінансами та його функціональні елементи.
3. Що таке фінансова стратегія?
2. В чому полягає стратегічне управління фінансами і які органи державної та виконавчої влади його здійснюють?
3. В чому суть оперативного управління фінансами? Дайте відповідь на основі конкретних прикладів прийняття управлінських рішень.
4. Як змінюються в умовах переходу до ринку методи управління фінансами?
5. Які функції, права і обов'язки Міністерства фінансів України?
6. Які напрямки розвитку Міністерства фінансів України в умовах реформування економіки?
7. Проаналізуйте, які зміни відбулися в останні роки у повноваженнях органів місцевого самоврядування в управлінні фінансами?

*Навчальне видання*

**ЛЕЛЮК** Наталія Євгенівна

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ**  
з дисципліни

**«ФІНАНСИ»**

*(для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання  
спеціальностей 051 – Економіка, 071 – Облік і оподаткування)*

Відповідальний за випуск *Г. І. Кизилов*

*За авторською редакцією*

Комп'ютерне верстання *К. А. Алексанян*

План 2016, поз 156Л

---

Підп. до друку 01.12.2016  
Друк на різнографі  
Зам. №

Формат 60х84/16  
Ум. друк. арк. 7,0  
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет  
міського господарства імені О. М. Бекетова,  
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002  
Електронна адреса: [rectorat@kname.edu.ua](mailto:rectorat@kname.edu.ua)  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:  
ДК № 5328 від 11.04.2017 р.